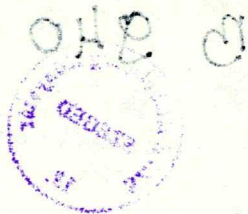

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KAR MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

Intézetvezető: dr. Csukás István
egyetemi tanár

A TÖMEG-KÉRDÉS SZEREPE MADÁCH IMRE ÉLETMŰVÉBEN

Doktori értekezés

Készítette:

Bene Kálmán
magyar - német
szakos tanár

S Z E G E D , 1 9 7 3

JOSEPH ALFRED TUDOR-WILLYSZ ÉS MARGIT TUDOR-WILLYSZ
KÖNYV-ÉRTÉKELŐI INTÉZET

Intézkedés: Dr. Orosz József
egyetemi tanár

A KÖNYV-ÉRTÉKELŐI INTÉZET MARGIT TUDOR-WILLYSZ
Doktori értekezés

B 940

Kiadás: 1961
Kiadó: Kiechelberg
Műve - név:
szerző: József

S Z E G E D , 1 9 7 8

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	3
ELŐZMÉNYEK /A tömeg-kérdés jelentkezése Ma- dách korai műveiben/	6
Az első drámai kísérletek	7
Ironikus társadalmi dráma és szatíra	15
Versek és novellák	30
TÖRTÉNELMI DRÁMÁK	43
Mária királynő	45
Csák végnapjai	48
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA	71
Egyiptom - Athén - Róma	74
Róma - Konstantinápoly - Prága	80
Párizs - London	90
A jövő képei és a megoldás	105
MÓZES	115
A szolgaság kora /Egyiptom/	119
Küzdelem a nép felemeléséért /a pusztában/ ..	124
A megtisztulás /Kánaán előtt/	131
Összefoglalás	136
Irodalom	141

Bevezetés

Szinte minden Madáchcsal foglalkozó munka kiemelt kérdésként tárgyalja a költő nézeteit a tömegek történelmi szerepéről. Ez csak egy, noha a fontosabbak közé tartozó probléma a sok közül, a tanulmányok csak néhány mondatban, egy-egy rövidebb részletben foglalkoznak vele. Mivel a Madách-irodalom nagy része átfogó jellegű, minden lényeges kérdést igyekszik érinteni, a tömeg-problémát is csak az azt megillető helyen tárgyalhatja. Az, hogy egy részletkérdést a vizsgálat fő tárgyává tesz, több, jogosnak tűnő ellenvetést válthat ki. Egy kérdés kiemelése, önálló vizsgálata eltorzíthatja az arányokat, elkülönítése a többitől az összefüggések figyelmen kívül hagyásának veszélyét vonja maga után, az ilyen kiindulópont könnyen vezethet hamis következtetésekhez. Elég csak felhozni néhány magával Madáchcsal foglalkozó pozitívis-ta munkát példának, így többek között a Tragédia világirodalmi forrásait "felkutató" műveket, hogy rögtön szemünkbe tűnjön a "fától nem látja az erdőt"-képlet. Pedig egyes kérdések önálló vizsgálata, ha eközben nem hagyják figyelmen kívül az összefüggéseket, számos új eredményre vezethet. Példának csupán Baranyi Imre munkáját /1/ említeném, amely Madách eszméi egyik hazai forrásának, az Athenaeumnak vizsgálatával tud új szempontokat adni a Tragédia megismeréséhez.

Dolgozatomban tehát egy, a költő élete végéig foglalkoztató problémát szeretnék a középpontba állítani. Madáchnak a tömegről alkotott nézeteit

-
1. Baranyi Imre: A fiatal Madách gondolatvilága, Akadémiai Kiadó, Bp., 1963

műveiben, elsősorban drámáiban igyekszem vizsgálni, főként e nézetek művészi visszatükröződése, mintsem forrásai, kialakulása érdekelnek.

A tömeg-probléma nem választható el mereven a többi kérdéstől, dialektikus vizsgálata csakis azokkal való összefüggésében lehetséges. Tulajdonképpen a nagy egyéniség történelemformáló szerepét valló romantikus-liberális nézetek hatása az elsődleges Madáchra, a tömegek szerepének értékelése is általában ebből a szempontból történik. Természetesen a történelmi materializmus sem tagadja a nagy ember, a személyiség fontos szerepének meglétét a társadalmi haladásban, fejlődésben. Plehanov pl. külön cikket /2/ is szentel ennek a kérdésnek, amelyben az egyes ember felett könyörtelenül érvényesülő törvények, a determinizmus ellen tiltakozik leginkább. Nem tagadja a személyiség szerepét, csupán megfelelő helyére állítja a társadalmi változások okai között. A haladást meghatározó általános ok, a termelő erők fejlődése mellett /és sohasem ezzel szemben/ különös és egyes okok is hatnak. Ilyen egyes okok a történelmi személyiségek sajátosságai is, melyek révén az események megkapják "egyéni arculatukat". A személyiség-kérdés közvetlen összefüggése mellett többé-kevésbé kapcsolódik ide még a költőt foglalkoztató szinte valamennyi kérdés /szabad akarat, nő-felfogása, stb./. Munkámban a távoli, nehezebben felismerhető kapcsolatokat is szeretném figyelembe venni.

A dolgozat első részében a probléma megjelenését vázolom Madách korai műveiben. Csak vázlatos

2. Plehanov: A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez, Szikra kiadás, Budapest, 1949

ismertetésre vállalkozhatom, mert ebben a korszakban a költő népről alkotott nézetei még meglehetősen kiforratlanok és szélsőségesek.

A második szerkezeti egység a Mária királynőről és a Csák végnapjairól szól. Ez utóbbi két változatának összehasonlító elemzése mellett nagy figyelmet kell szentelni a Tragédia után újraformált Csáknak, amelynek felfogása a Tragédiában vallott szemlélettel rokon.

A harmadik rész a Tragédia sajátos szempontból történő elemzése. Az álomszínek tömegei híven illusztrálják a róluk alkotott kép sokoldalúságát, árnyaltságát. A nagy mű ebben a kérdésben is a legnagyobb, noha a változatos tömegábrázolás sosem jut el az igazán pozitív megoldásig. A Tragédia rendkívül széles skálán játszik, és bár a Mózes a tömeg-kérdés tekintetében messzebbre jut, a madáchi lehetőséghez képest megoldást talál, sokoldalúságával, változatosságával mégis Az ember tragédiája ad többet.

A negyedik rész vizsgálná a Mózeset. Az utolsó befejezett dráma a nagy ember küzdelme a népért, a nép felemelése és felemelkedése. Ennek a kellőképpen nem méltányolt alkotásnak fő kérdésévé válik a tömegek szerepének megítélése.

Befejezésül megkísérlem az elemzés tanulságait levonni. Remélem, hogy a tömeg-kérdés egységes, az egész Madách-életműre kiterjedő vizsgálatával néhány új összefüggésre is sikerül rávilágítanom.

E L Ő Z M É N Y E K

/A tömeg-kérdés jelentkezése
Madách korai műveiben/

Az első drámai kísérletek

Az első két befejezett dráma 1838 és 1841 között keletkezett. /3/ A még kamasz költő zsengéi prózában íródtak, túlbonyolított, romantikusan szélsőséges meséikkel, sokszor ma már nevetségesnek ható, gyakran homályos nyelvükkel sokáig ellenállnak még az olvasásnak is. Foglalkozni velük azonban nemcsak irodalomtörténeti érdeklődésből érdemes, azért, hogy mennyire találhatók már meg bennük a Tragédia nagy gondolatai; még talán az átlagolvasó, irodalompártoló is örömet találhat bennük. Ezt bizonyítják az ismeretlen Madách-drámák /Mózes, Csák végnapjai, Csák tréfa, Mária királynő/ színpadi felfedezései, ezt bizonyította a budapesti Egyetemi Színpad bemutatója, az "Endre, magyar királyfi" is. Az új cím nem teljesen önkényes, a Shakespeare-i párhuzamról már Halász Gábor is ír: "Nápolyi Endre... ellenséges udvarban él, rosszakaratók szemek előtt, értetlen szerelmese oldalán ábrándjainak, "hamleti lélek", ahogy Madách maga jellemzi őt, töprengő, szomorú és erőtlens. Átlát a felvett álarcokon, leleplezi a kapzsit, a hűtlent, a gonoszát, csak éppen képtelen cselszövényeiknek ellenállni s mint bódult lepke esik hálójukba." /4/ Nem véletlen, hogy az átdolgozó, maga is fiatal

-
3. Madách Imre: Commodus - Madách Imre összes művei /továbbiakban MÖM/, Révai Kiadás, Bp., 1942, I. köt. 819-915.o.
Nápolyi Endre - MÖM, I. 915-1013.o.
4. Halász Gábor: Madách /Előszó a Madách Imre összes művei kiadásához/, MÖM, I. 7-8. o.

művész, épp ezt a művet választotta - a Nápolyi Endre minden szertelensége és romantikus túlzása ellenére is kétségbe vonhatatlanul jobb, drámaibb, mint a néha áttekinthetetlenül szövevényes és zavaros Commodus. Mint a filológiai adatok bizonyítják, a Commodus a korábbi mű, de ezt látszik alátámasztani a két dráma közti színvonalkülönbség is. Mindezek ellenére feltétlenül foglalkozni kell az első művel is, hisz itt jelenik meg Madách életművében először a népért küzdő hős és a szolgálékú tömeg ellentéte. De ez az ellentét még nem játszik főszerepet a műben, konfliktus elsősorban a zsarnok és az ellene küzdő szabadsághősök közt van. A harc eléggé egyoldalú: a patríciusok lázadoznak, néha a császár szemébe is megmondják véleményüket, míg így vagy úgy sorban áldozatul esnek Commodus szeszélyeinek. A császárt végülis egy ágyasává tett patríciuslány, Marcia mérgezi meg, miután kegyenceinek kiszolgáltatásával az többször is megmenekül a népharag következményeitől.

Ez utóbbival összefüggő jeleneteket, tehát a témához kapcsolódóakat szeretném részletesebben vizsgálni. A nép sorsával szorosan összefonódik az anyai ágról rabszolga-, apai ágról patrícius származású hős, Maternus sorsa. Ő Commodus legkövetkezetesebb ellenfele, akit nemcsak egyéni sérelem, de mindenféle zsarnokság gyűlölete tesz engesztelhetetlenné. Amikor Pertinax /Maternus apja/ a szenátus nevében üdvözli az új császárt /aki egyébként beiktatása előtt álnéven háza vendégszeretetét élvezte/, a beszéd utolsó fordulatainál vakmerőn közbevág Maternus. Így hangzik a beszéd vége:

"...midőn Herculesként vívtál az Ős Dunánál,
esdve azon időt, mely borostyániddal körünkbe

vezet, itt adni a hazának..."

Maternus: "A vég haláldöfést!"

Az ifjú esztelen bátorsága után a nép kiált először halált, majd a császár haragját látva a szenátus is erre szavaz. Életét végülis Virginiának, Pertinax lányának könyörgése menti meg, akinek bajai nem maradtak hatás nélkül a patríciusház vendégszeretetét élvező "Hilar"-ra - azaz a leendő császárra.

A trónra lépő ifjú császárt különböző hatások érik: két tekintélyes szenátor, sőt testvére Fadilla is a hon szolgálatára intik, de gyenge jellemének elegendők az egyetlen hízelgő, Lucilla önkényre buzdító szavai, hogy hű tanácsadói ellen forduljon. Érdekes és jellemző, hogy az ifjú Madách még egy római uralkodó számára is liberális eszméket ír elő - Fadilla ugyanis a következőképpen inti öccsét:

"Az istenek kezébe adtak egy hazát, hogy szolgája légy, a közjó rabja, néped kivett társaid közül, nem a nép van te érted, de te vagy népedért..."

Ám a császár ehelyett a kegyetlen népnyűzó, Perennis "érvelését" szívleli meg:

"A népnek foglalatosságot adunk; azon nép, melynek magával dolga van, nem gondol arra, hogy szabad lehet. Csinos igát jobban húz a kevély, terjesszük hát azért a fényűzést közöttük el, s a fényűzés a viszály almája lesz; kimeríti erejüket, s az erkölcstelen fényűző népből puha szolga lesz."

Jellemzőek ezek a mondatok a császárkori Róma cirkuszt követelő csőcselékére, és egyben előre mutatnak a Mózes "húsos bögrét" és szolgaságot visszaszasíró tömegére.

A második felvonás a zsarnok uralkodásának kezdetét ábrázolja. A nép már elégedetlenkedik. Egy-
más után vágja a császár szemébe az igazságot a
két gyámul rendelt patrícus /"...zúg a nép, s re-
megjen zsarnoka", ill. "A nép kívánja szent jogát,
uram, és a nép imája az egekbe hat."/.. A második
replikára Commodus csodálkozva megkérdi:

"Jogait kívánja, és vannak hát a népnek is
jogai? Az adózáson kívül?"

A zajongók lecsendesítésének módját Commodus segí-
tőtársa, Perennis találja meg:

"Már adtam parancsokat, ledobni néhány likto-
rok fejét, kik végzék kegyes parancsodat;
kiereszti bosszúját a nép a gyáva eszközön."

A császár jól megtanulja a leckét, még két alka-
lommal menekül meg a nép dühe elől hasonló módon.
Közben azonban még sok minden történik: a császár
patrícuslányokat raboltat, azok férfi hozzátarto-
zóit kivégezteti, Maternust ártatlanul, császár
ellenes merénylet vádjával elfogatja, Maternus fi-
vére áruló lesz és a császár kegyence. /A testvérek
közötti végzetes ellentét romantikus sémáját Com-
modus két nőtestvérének alakjában is felhasználja ~~Madách~~
Madách./ És megjelennek a keresztények is, tehát
már itt találkozhatunk a Tragédia római színének
két különböző népcsoportjával. Sötér István írja,
hogy Ádám a római szín végén a testvériség-eszmé-
ért lelkesedik.

"Ez... megfelel a liberális ideológusok /pl.
Eötvös/ elméletének, akik... a testvériség
/egyenlőség/ eszmét a kereszténységből szár-
mazottnak tekintették." /5/

Horváth Károly ezt a megállapítást a Commodusra

5. Sötér István: Romantika és realizmus, Szépiro-
dalmi Könyvkiadó, Bp. 1956, 285.o.

is érvényesnek tekinti:

"Az eredeti kereszténységnek testvériség-egyenlőség eszmeként való felfogása azonban már jóval előbb megtalálható Madáchnál már írói pályája elején."

Bizonyítékul a III. felvonás első jelenetéből idéz, ahol a keresztények a lázongó nép közé vonulva intik meg a bűnös várost. Valóban

"Szembeszökő a motívumok azonossága....: a döghalál, a pusztuló város képe, az első kereszténységnek, mint "testvériségről, jogról álmódóknak" szerepeltetése, mind erre emlékeztet." /6/

De ugyanebben a jelenetben /és máshol is/ találkozhatunk avval az őskeresztény vonással, miszerint az első keresztények nemcsak önként választották, de szinte keresték a mártírhalált. A kérdéses jelenetben az egyik keresztény majdhogynem felszólítja a rómaiakat:

"Öljetek le és megmenekszünk igátok alól.
Egy hosszú útról csak honunba térünk
vissza."

Ez a "bizánci beütés" arra utal, hogy a Commodus keresztény-képe - a művészi megoldás óriási különbségét nem számítva - is különbözik a római színétől: talán egy fokkal hívebb korához.

A nép második lázadásakor a megrémült Perennis ki akarja a császárt szolgáltatni. Commodus megelőzi, leszúrja és kidobhatja a szolga tetemét. "Éhes farkasok, itt lakjatok jól!" - szól megvetően, és újabb megmenekülése minden eddiginél nagyobb kegyetlenségek nyitánya lesz. Ettől kezdve lesz a cselekmény olyan kusza, hogy alig lehet kihámozni

6. Horváth Károly: Madách Imre, Itk 1958. 2-3.

és 4. szám - 250. o.

az értelmét. El is tekintek ettől, csupán a harmadik, legfontosabb lázadásra térnek ki. Ezúttal az időközben kiszabadult Maternus vezeti a népet a császár és saját testvére, a consullá lett Cleander ellen. A népharag így zúg fel a megjelenő császár láttán:

"Vessetek követ reá! Le az ebbel! Nem kell nekünk császár! Már nem szükséges a helyettes, megért a nép eléggé."

Maternus a kivégzés előtt kétszer is megmenekült szolgálta azonban lovagias:

"Halljuk őt is! Az ellenfelet is ki kell

Hallgatni a bírónak; és a bíró itt a nép."

A császár megbánja vétkeit, de most is az ismert ~~tek~~ taktikát alkalmazza: konzulát kiadja a népnek, aki - szerinte - egyedül hibás abban, hogy rossz útra tévedt. A nép vak dühétől, kínzásától Maternus megmenti áruló öccsét, de mikor tőle kérnek ítéletet, elvetve a testvéri szeretetet igazságosan ítél - halált.

"... polgárok, elesett a vak szerszám, most vérzzen a zsarnok. Én feláldozám nektek testvéremet, most ti áldozzatok a honnak egy zsarnokot fel."-

szól a hős ezután. A nép azonban hisz Commodusnak, "ő megjavul, ígéretét adá", mondják, sőt még meg is éljenzik a császárt. A magára maradt Maternusnak most már a puszta életét kell mentenie. Megátkozza a népet:

"Gyáva nép, megvetlek, átkozott! Szégyen fedre. Te igának születted, igába görbede fegyed, midőn láttad először a napvilágot; én veled többé semmit sem akarok. Elhagyva állok, híveim sehol."

Tehát innen indul ki a madáchi tömeg-felfogás:

a nép szolgalelkű, hiszékeny, semmi álhatatosság nincs benne. A kép olyannyira vigasztalan, hogy még a népért való küzdelem hazafias kötelességét is megkérdőjelezi. A teljesen pesszimista képet megerősíti Maternus /minden népért, szabadságért küzdő titán: Zordy, ^{Csák}Ádám, Mózes őse/, amikor elfogatása után így foglalja össze keserű tapasztalatait és egyben az ifjú költő felfogását:

"Én egy gyáva valék, ki elég dőre képzeteket nevelt keblében a népről, én beléje bíztam, becsületébe, keservébe bíztam, mindenemet, mindent, egész hazánk javát. Oh, de kinek reménye a nép, mind csalódik az, reménye egy forgószéltől felkapott galyrakás, mely ha megszűnik a szél, suttogja csak a múlt veszélyeket."

A Nápolyi Endrében a magyar származású király bonyolult udvari intrikáktól és cselszövényektől körülvéve próbálja megszerezni a hatalmat a neki ítelt trónon. Összeesküvő olasz urak és velük terszalkodó magyar vitézek közt lényegében kezdettől fogva bukásra ítéltten hanyódik a király, nagy terveikhez sohasem kapva meg a hatalmat. Mit akar Endre?

"...boldoggá akarja tenni népét, a meggyőződés, a lelkiismeret szabadsága, a szabadelvű tolerancia szellemében akarja kormányozni országát, s ez váltja ki ellene az egyházi fanatizmust képviselő Róbert barát gyűlöletét és intrikáját. Érdekes, hogy bár az olasz hercegek az idegen uralkodót látják Endrében, az olasz nép mellette van, s érdekében fel is lázad Tarantő és Johanna ellen. Az ifjú Madáchnál pozitív alak csak népbarát és szabadelvű lehet."/7/
Es ez a nemes király végtelenül jóhiszemű is, hiszen

7. idézett mű /i. m./ 6.: 252. o.

amikor egy magyar híve, Gillet megtudván a király életét fenyegető összeesküvést, fellázítja védelmére a népet - Endre inkább álnok feleségének, Johannának hisz, hogy Gillet árulta el, mert ő, a királynő visszautasította szerelmét. A király haza küldi a polgárokat, akik pedig érte lázadtak fel. Hibás lépése előbb barátja, majd saját halálába kerül.

A műben ez volt az egyetlen jelenet, amelyben a nép színre lépett, és ez az egy fellépése feltétlenül rokonszenves. Elítélő szó csak Róbert barát szájából hangzik el /"Nyugtassa hát meg az üvöltő vérkutyákat!"/, de ismerve a barát fanatikuságát, machiavellista nézeteit, hogy a "szent ügy", azaz politikai céljaink érdekében semmi sem bűn - nem ütközhetünk meg ezen a hangon. Endrén kívül egyetlen figurának van még némi köze a néphez: az afcsony származású, ismeretlen nagyúr és egy szegény virágkötőné gyermekeként számontartott gonosz szolga, Cabanis. Am népi származását kivéve semmi köze témánkhoz, tragédiája a romantikus gonosz végzetének beteljesülése: Victor Hugo "A király mulat" c. drámájára ismerhetünk sorsában /8/, ő is saját lányát szúrja le tévedésből, a király helyett.

8. Kamarás Béla: Madách Imre ifjúkori drámái és novellái, Disszertáció, Pécs, 1941 - 32. o.

Irónikus társadalmi dráma és szatíra

Megállapítható, hogy Madách nagy művei, a Trágédia és a Mózes, de a Csák és Mária királynő is a költő koráról és korához szólnak, ha áttételesen is, a XIX. századi magyar valóságot ábrázolják. Valóban: a leginkább korhű történelmi dráma és regény is csak akkor válik nagy művészi alkotássá, ha benne jelképesen, analógiákon keresztül az író kora tükröződik. Társadalmi drámát csak egyet írt Madách: 1843-44 táján a Csák tréfát. /9/ A mű "a nemesi liberalizmusnak mintegy önkritikáját nyújtja" /10/; főhőse Zordy Lórán, a költő, akiben Madách egy kicsit saját magát írta meg. A Csák tréfában jelenik meg először teljes fegyverzetében a madáchi irónia. Ez az irónia kegyetlen és teljes itt: a dialógusokban lelepleződnék a liberális eszmékkel manipuláló, valójában azokat csak kihasználó, törtető megyei nemesek, de nem kiméli őket az eszméiben csalódott, híveitől elhagyott főhős sem. A Csák tréfa mellett ebben a fejezetben szeretnék még foglalkozni a 15 évvel később keletkezett kis remekművel: a Civilizátorral. /11/ A nagy időbeli távolság ellenére is lehetséges ez a párosítás, mert bár a második mű nem társadalmi dráma, témája szintén egy adott kor, a Bach-korszak. A legfontosabb érv amellet, hogy a két mű együtt is tárgyalható, az, hogy mindkettőben a nemesi liberalizmus eszméit bírálja Madách. További érvek: a két darab irónikus és szatirikus jellege, a két

9. Madách I.: Csák tréfa, MÖM, I. 95.- 219.o.

10. i. m. 6.: 254. o.

11. Madách I.: Civilizátor, MÖM, I. 463. - 509.o.

történelmi korszak bírálata, valamint Madách írói fejlődése felmérésének lehetősége. A különbség is nagy természetesen: a Civilizátor szatíra, "aristophanesi komédia", tehát a történelmi drámához hasonlóan csak jelképesen vonatkozik a korra, de itt ez a jelképesesség sokkal inkább kézzelfogható: mindennek és mindenkinek megvan a maga korabeli megfelelője /Stroom - Bach, stb./.

A Csak tréfa több mottóval is el van látva, közülük csak egyet szeretnék kiemelni: "Még a kéjhölgy is örömkönyűt sír, ha színjátékban az erény győzedelmeskedik." A mondat iróniája épp a darab ellentétes tartalmában rejlik: a mű legerősebb oldala talán nem is a korabeli nemesi társadalom politikai kétszínűségének, aljasságának leleplezése; Zordy legnagyobb csalódása a "nőerény" szétfoslása, mikor hívei elhagyják, vagyonát a pörben elveszti, szerelme is máshoz pártol. Az a mód, ahogyan Madách a vármegye nemesi tömegeinek jellemzésébe a hazug szerelmi vásárt beépíti, egyik legnagyobb erénye a műnek.

Az első felvonás Andaházy gróf pesti lakásán kezdődik. A gróf lánya, Ilka Széphalmi Jenőt szereti, de a szűkös anyagi helyzetben levő család a gazdag ifjú költőnek, Zordy Loránnak szánja a lányt. Erre a napra várják a vőlegényt, akinek megérkeztekor kiderül: Zordy Jenő legjobb barátja. Vita mégsem lesz kettejük között, hiszen Zordy nem szereti Ilkát, akit apja végrendelete jelölt ki számára feleségül. A két barát beszélgetéséből megtudjuk, hogy Lorán nem követi atyja végakarát, ott hagyja a hivatalnok pályát, és megvallja barátjának:

" Egy titkos társaságot alkoték,

Jelmondatunk: "Szabadság". Tettre még

Nem ért ugyan, de fog: ha ég akarja."
Jenő ennél sokkal kiábrándultabb. És kiábrándító a gróf házának "cifra szegénysége", Andaházy lassan még a rangjára adott hitelekbe sem tudja fenn tartani a látszatot. Ezért van szükség a házasságra. Asszonya, akit valaha pénzéért vett el, inti ettől a lépéstől. A gróf azonban hajthatatlan, magára maradva szomorúan mondja:

"Ki a világban él, cserélje el

Jókor szívét egy durva kődarabbal."

A második szín a Zordy-házban játszódik. Megismerkedünk a titkos társaság vezérkarával, és ez a megismerkedés egyben a haladás gondolatával, a liberális eszmékkel kacérkodó üres fejű, ostoba nemeselek lelepleződéséhez vezet. Egyik legkitűnőbb jelenet, különösen nagy remekelés az, ahogyan az egyes figurák megvallják egymásnak titokban, mi hozta őket Zordy táborába. Dulháznak Zordy "elve ellen való pártvezér", mert /figyeljük meg ezt a finom ironikus bemutatást/ "elvből cselekszik mindent a bohó". Annak oka, hogy mégis követi, nagyon egyszerű:

"Nincsen neve,

Mely méltóságot adna a fiúnak;

Ez mind~~ig~~ elég, hogy majd fejére nőjünk."

Viszonzásul az őszinteségért, beszélgető partnere, Szendrődy is őszinte:

"Megvallom, e rohanva haladást

Én sem szenvedhetem, de ez divat!

S gúnyolják azt, ki vélek nem brekeg

A copfos elvekért; s mintája én

Minden divatnak eztet tűrjem-e? -

Magányos óráimban, hidd, gyakorta

Sírnék a szép arisztokrácián,

Mely ily kuvik fajt nem bír nyársra húzni."

Különösen sérelmes Szendrődynek

"... külkelmek helyett magyar darócot
Viselni s ily fokhagymaszag paraszttal
Érintkezésbe jőni!"

Közben megtudjuk, hogy a társaság mulatozása alatt folyik a választás, és a haladó eszméket képviselő Zordyt meg is választják követnek. Míg személyesen megjelenik, megismerjük összes "elvbarátait". Pikó, a hordószónok, egyszer véletlen szabad-elvű beszédet mondott és azóta, miként megvallja:

"... a szabadság
Megszeretett, és kacér nőként akasztá
Magát reám."

Valódi meggyőződése ennek épp ellenkezője, amelyet így jellemez:

"Gúnyos mosolygás mindennél, mi nagy,
Utcán szedett sujtásos gondolat,
Kevés fáradság sok kitüntetésért.
S azért nyúzhatni a parasztot is."

Barátjának, Belényinek egyszerű az indoka: "E párt a győzedelmes, én vele". A társasághoz tartozik még Hars, az ingyenélő, és Kondor, az alkalmi költő, aki nagyképűen magát Zordy mesterének tekinti. Szerepel a jelenetben még két szolga, Gerő és Piroska, akiknek egyszerű, becsületes jelleme az egyetlen vigasztaló szín a sötét képen. Maga Zordy előtt is világos lesz társainak kisszerűsége; barátja, Jenő mutat rá hibáikra. De ezt sugallja a részeg társaság fecsegése is; amikor Lorán nyakon ragadja az alvó Kondort, az a következőt motyogja mámorában:

"Bocsánat - bűntelen
Vagyok - az ifjúság csábítható -
Kivallom társaimat: Lorán a fő."

Ebben a jelenetben szakít Zordy végérvényesen apja

végrendeletével, kiutasítva házából annak végrehajtóját, Herédyt.

A második felvonás a Széphalmi-házban játszódik. Jenő anyja a darab legellenszenvesebb, szinte már visszataszító figurája. Ahogyan saját lányát Jolánt árulja a felszínes, ostoba piperkőcnek, Váry bárónak /aki egyébként az özvegy szépítője/, majd észrevéve Zordy vonzalmát lánya iránt, a jobbnak tűnő parti felé irányítja - ez a hideg számítás, alkudozás nélkülöz minden nőiességet. Intrikáit egyszerre több irányba szövi, Váry csak "jégre tett" vőlegény, a követséget fia számára kéri Andaházytól, ezt szabva feltételül ~~Jenő és Ilka~~ Jenő és Ilka egybekelésének. Andaházynek mindenképpen pénzre van szüksége és belemegy az elvei ellen való alkuba; s bár Jenő és Zordy a legjobb barátok, a szerelemért Jenő elárulja ezt a barátságot. A szerelmi és politikai cselszövényt még jobban összegabalyítja egy újabb női szereplő, Bianka, a dalénekesnő. Egyik legösszetettebb jellemű nőalak Madáchnál, a költő, csakúgy mint drámabeli alteregója, Zordy, visszaborzad a csak szenvedélyeinek élő, nemesi társaságát gyűlölő kurtizántól, ugyanakkor vonzza is ez a szenvedély. /Hasonló jellem, "az emancipált nő" a főhőse Madách egyik novellájának /12/ is, bár Júlia sorát több együttérzéssel rajzolja meg az író./ Bianka Zordy iránt lobban lánggra. Miután a második felvonás bonyodalmait követően a harmadik felvonásban minden elveszik a főhős számára / vagyona, tiszt-sége, szerelme/, magával hívja Biankát, amikor eltűnik a társaságból. Am a vadonból, ahol bukása után él, régi embergyűlölő recept szerint /ld. Athéni Timon/; csakhamar elűzi az énekesnőt. Ezután Bianka

12. Madách I.: Hétköznapi történet, MÖM, II. 475. o.

bosszúja lesz egyik fő mozgatója a cselekménynek. A harmadik felvonás összeomlása teljes, vagyona elvesztésével nemcsak barátja és szerelme, de pártbívei is elhagyják Zordyt. Jellemző, ahogyan Szendrődy válaszol a hozzáforduló költőnek: "Már divatlan a szabadság." A negyedik felvonás a magára maradt költő őrzöngése a vadonban. Miután elűzte Biankát, elküldi hű szolgáit is. Bianka régi párthíveivel akarja elfogathatni Zordyt, de azok túl gyávák ehhez. Ezután jelenik meg a Költő, aki mesterét tiszteli Zordyban. Ám a főhős megtagadja eszményeit, és követőjét is erre biztatja:

"Ím ifjú, hogyha költeményeidben
Barátságot dicsértél, hont, erényt,
Menj, vedd el őket, mert lép mind csak ez,
Melyen ha ott sülsz, megkopasztanak."

De a tanítvány nem válik hűtlenné eszméihez és önérzetes válasza megmutatja Zordynak a követendő utat: a költészetet nem vehették és nem vehetik el tőle. Elhatározza, hogy megírja életét.

Az utolsó felvonás a színházban kezdődik. Zordy darabját adják, a címe: "Csak tréfa". A mű alakjaiban magukra ismerhetnek az álnok barátok, ellenségei és hűtlen szerelme is. Jolán /Váryné/ rosszul lesz az előadás közben. Jenő párbajra hívja egykori barátját, és a színpalak mögött végez vele Zordy golyója. Az utolsó jelenetben a költő egykori szerelméhez megy. Párbeszédükből megtudjuk, hogy a lány szerette Loránt, csak anyja praktikáinak engedve ment férjhez a báróhoz. Lehetetlen nem gondolni a Tragédia Évájára, Kepler ítéletére a nőről, amely kimondja, hogy a nőnek "a jó sajátja, / Míg bűne a koré, mely szülte őt." A féltékeny férj hazatértekor Zordy nem várja meg a megaláztatást, hogy kidobják, megmérgezi magát. A babérko-

szorút hozó Költő és Gerő későn érkeznek.

A Csak tréfa minden romantikus túlzása ellenére hű képet nyújt a reformkor végének nemesi társadalmáról, és hű képet nyújt arról a romantikus felfogásról is, amely a nagy ember és a tömeg kibékíthetetlen ellentétét vallja.

"A Csak tréfában - írja Horváth Károly - kerül először szembe a nagyszándékú madáchi hős nem a zsarnoksággal, nem is csupán ellenséges csel-szövénnyel /mint Nápolyi Endre/, hanem saját híveivel. Itt jelenik meg először a szabadság eszmét képviselő nagy hős és az eszmét eláruló, meghamisító, kislelkű tömeg ellentéte." Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a műben a tömeg fogalma semmiképpen sem azonosítható a nép fogalmával. Milyen rétegek, kik alkotják a Csak tréfa tömegét? Erre a kérdésre ismét a fenti tanulmányból idézném a választ, és ez a válasz egyúttal a dráma értékelését is tartalmazza.

"A Csak tréfában... a tömeg a liberális eszmékkel parádézó őszintétlen nemesi társadalom. Ezért tekinthető e dráma a nemesi liberalizmus önkritikájának... A Csak tréfában tehát egyáltalán nem a nép alkotja a "kislelkű tömeget", hiszen az egyetlen, aki kitart Zordy mellett: a darab népi alakja, Gerő. /Bár ennek bizonyos patriarkális jelleget ad, hogy Gerő valami cseléd-féle a Zordy-házban. /A főhős tehát a népérdeket képviseli, ezzel szemben a "tömeg", a barátok, párthívek éppen ezért fordulnak szembe Zordyval, ők csak szájukon hordják a népérdek jelszavát, valójában osztályérdekből a népérdek érvényesülése ellen foglalnak állást. Ez is mutatja, hogy a nagy egyéniség és a "kislelkű tömeg" ellentéte

Madáchnál nem egyértelmű, hanem valódi jelentését mindig konkrét elemzéssel kell megfejtetni."/13/

A Civilizátort csak bizonyos fenntartással lehet a tömeg-kérdést felvető Madách-művek közé besorolni. Hiányzik belőle a kérdés lényegét képező konfliktus a nagy egyéniség és a tömeg között, ami - különböző súllyal - megtalálható a történelmi drámákban, a Tragédiában és a Csak tréfában is. A romantikus séma elvetése a darab műfajából adódik, az "Aristophanes modorában" írt komédia jelképes alakjai nem eszméket képviselnek, típusok ezek, a szó szoros értelmében; még a Bach-ot megszemélyesítő "civilizátorban" is csak a rendszert megtestesítő kártékony fő-fősvábbogarat kell látnunk, mintsem konkrét, önálló arculatú történelmi személyt. Ha viszont hiányzik a műből a romantikus-liberális tömeg-felfogás, miért kell foglalkoznunk mégis a Civilizátorral? A válasz egyszerű: mert Madách életművében a tömeg és a vele rokon kategóriák /nép, köz, társadalmi osztály vagy réteg, az "elesettek" csoportja, közösség, csőcselék, stb. / a fő nézőponton, a filozófiai szemléleten kívül más megvilágításban is megjelennek egy-egy műben. Ilyen pl. a társadalom-bírálat aspektusa, amikor a társadalom bizonyos csoportjai kerülnek pellengérre, mint a "liberális eszmékkal parádézó nemesi társadalom" a Csak tréfában. Ez az oldal itt az erősebb, Zordy párthíveinek önleplezését az első felvonásban, vagy Széphalminé politikai mesterkedéseit élesebb bírálatnak tartom a Zordy ellen szőtt intrika jeleneteinél, tehát a nagy férfiú és a hitvány tömeg konfliktusánál többet mond magának a hitvány tömegnek jellemzése. E-

13. i. m. 6.: 254. o.

zért látom a Civilizátor bírálatát is élesebbnek a Csak tréfiánál. Persze számos indok van: a Csak tréfa egy romantikus ifjú számára ugyan kiábrándító, de mégsem teljesen reménytelen kor szülötte, a Civilizátor kora teljesen sötét, a rejtett ironia eles, harsány szatírába megy át. És ez utóbbi bírálat a sokkal pontosabb, világosabb: a szatíra torz tükrében ismerhetjük meg Madách kritikáját Bach "civilizátori" rendszeréről, a nemzetiségeknek tett bécsi ígéretekről, a magyarság és a nemzetiségek viszonyáról, a "nemesi ellenállásról". Hogyan nyilvánul meg mindez a műben?

István bácsi, falusi gazda és cselédei hazatérnek a mezei munkából – ezzel kezdődik a cselekmény. Vacsorához készülődnek, a kedélyes hangulatot még az sem zavarja meg, hogy a gazda goromba visszaszólásáért kizárja a közös étkezésből Urost, rá cselédjét. Az enyhe büntetés és szinte atyai hang, ahogyan a gazda beszél, mesebeli légkört teremtenek, és ezt nem lehet csupán a műfaj rovasára írni. Sőtér István magyarázata szerint

"49 után, a jobbagyrendszer eltörlése miatt, a birtokos osztály a szociális kérdést "megoldottnak" véli, méghozzá "áldozattal és önként" megoldottnak. Ebből következik, hogy a néphez, a tömegekhez még a "lelkifurdalás" ösztökei sem készítik közeledésre." /14/

Ez a megelégedés saját nagylelkűségükkel, a "szociális kérdések iránti érzékenység elapadása" – ahogyan Sőtér István fogalmazza meg – korjelenség, és hatása alól nem vonhatja ki magát Madách sem. Azt hiszem, hogy az a feltevés áll az igazsághoz legközelebb, amely a Civilizátor indításánál ezt a szemléletet véli felfedezni. Csakhamar megjelenik

a színpadon Stroom, a civilizátor egy kutya vontatta taligán, "roppant halom irományon ülve". A furcsa, mulatságos és kicsit baljós előérzetet ébresztő figura, mint már fentebb említettük, Bach belügyminiszter karikatúrája. Nemcsak Stroom, az egész mű ennek az érdekes férfiúnak köszönheti létét: a Civilizátor Bach nagy felháborodás^t keltett röpirata, a Rückblick hatására jött létre, akár csak Széchenyi híres válasza. Madách csak a gazda és cselédei viszonyának ábrázolásában ilyen kiméletes, a "nagy civilizátort" már a bemutatkozás pillanatában nevetségessé teszi. "A végzet az, mely engem útamon visz," - mondja Stroom és István így vélekedik erről a számunkra /magyarok számára/ rendelt végzetről: "Ebnek hívjuk mi azt a végzetet." "Keletre hordom áldását nyugotnak." - mondja a jól ismert szólamot Stroom, és István ismét ráhibázik a válaszra: "Ez a papíros áldás az talán", leleplezve a Bach-rendszer "civilizációs hivatását" képviselő bürokrata elnyomó apparátus demagógiáját ezzel. A további beszélgetésből kiderül, hogy a "civilizátor" munkájáért nem fogad el bért, csupán a "kellő adót", megtudjuk, hogy származás^a nézve német. Mürzl, a német cselédlány élénken tiltakozik az ellen, hogy Stroom honfitársa lenne, "mostan házad hazám" /tehát Magyarország/ - mondja Istvánnak. Stroom már itt elkezdí "nemzetiségi aknamunkáját", a maga pártjára akarja csábítani a lányt. A jelkép világos, azt az elképzelést takarja, miszerint a svábok nem a magyar nemzet tagjai, hanem az osztrákoké, szerepük keleten az "előretolt bástyáé". Annak az ideológiának a csíráit fedezhetjük itt fel, amely a XX. században oly tragikus következményekkel járt a németajkú nemzetiségek és velük szembekerülő magyarok, lengyelek, csehek számára.

A bemutatkozás alatt még az alaposságot és egyéb német tulajdonságokat is célba vesz a szatíra. A Hegel fölötti gúnyolódást sokan a hegeli tanok elvetésének tartják, és a Tragédia elemzésénél a Civilizátorra is hivatkoznak, holott a szatíra nagyon is kétélű itt: nemcsak a német "tudományosságot" - a magyar birtokos osztály hivalkodó műveltségét is kigúnyolja. Az asztaltól elültetett Uros büntetését Stroom igazságtalannak tartja, ~~sőt~~ mikor megtudja, hogy a cselédek valamennyien más nemzetiségűek, a gazda ellen lázítja őket.

"S e sok derék nemzet megtűri-e,

Hogy a magyar parancsol mindnyájoknak?" - kérdezi. A cselédeknek tetszik az új tan, az "egyenjogúság", s mikor a gazda mérgében elmegy egy időre, Stroomhoz pártolnak. Díjul mindegyik egy-egy amulettet kap a civilizátortól. És amire a gazda visszatér, házába már beköltözött Stroom az irataival. S megjelennek a svábbogarak, a civilizátor segítőtársai, akik az aristophanesi komédiában a kart képezik. Kitűnő komikai ötlet az elnyomó idegen hivatalnoki kar kártékony, undorító bogarakként való megjelenítése. Szellemesnek a strófák és antistrófák. Az utolsó szakaszt idézném a bemutatkozó karénekből ennek bizonyítására.

"Oh, háládatlan az emberfaj!

Pusztít és utál, ahová csak

A civilizációt vittük.

De mi, hajh, szent szemtelenséggel

Megyünk, mert tudjuk, új világrészt

Csak féreg alkot, nem oroszlán."

Ez már a cselédeknek is kezd nem tetszeni, hát még akkor, amikor Stroom "Urosnak nevezetes / És bonyolult ügyében" ítél. A procedúra azzal végződik, hogy mind a vétkes, mind gazdája büntetést fizet.

Érdekes, ahogyan a rác cseléd az ítélet papírján lévő osztrák pecsét ábráját magyarázza:

"De hát miért sas, és mért kétfejű?

Hol dög van, a sas, mondják, ott gyülekszik

S nem tetszik nékem az olyan igazság,

Mely mind előre, mind hátra tekint."

A mulatságos kihallgatást itt nem részletezem, csupán a Bach-rendszer demagógiájának egyik ismert érvét, amely témánkkal is szoros kapcsolatban áll, idézném:

"...sérelem, számára nincs fülem,

Az egyes veszhet, hogy ha nyér a köz."

Erre kérdezi István: "S ki az a köz, ha mind veszünk miatta?" Stroom /alias Bach/ megismertet bennünket a közjónak evvel a sajátosan osztrák elképzelésével:

"A köz azon nagy eszme és kapocs,

Mely egyesít, s mit én képviselek."

És a java még csak ezután következik, a civilizátor mindenféle kormánylapokkal, igazolványokkal és bizonyítványokkal, valamint adók változatos nemeivel akarja megajándékozni a derék magyarokat. Újításai is különösek: a búzalisztet adóba kéri, s helyette azt ajánlja, süssenek kenyeret a kukoricacsutka lisztjéből, megkurtítja István gazda ruháit, elveszi csizmáit. Ez utóbbi jelenet szimbólikusan a magyar nemesi kiváltságok megnyirbálását jelenti. Sőtér István a falanszterrel állítja párhuzamba a Bach-féle civilizáció szatíráját:

"...hasonlít a falanszter arra a "civilizáció"-ra is, melyet Stroom kíván bevezetni - vagyis arra a szélsőséges szatírai képre, melyet az önkényuralom kapitalizmusáról rajzol Madách. Stroom is "tudományos" elmélet szellemében rendezi be István gazda "civilizált" háza-

táját... Falanszter és Bach-civilizáció Madáchnál egyet jelentenek: antiszocializmus és antikapitalizmus egybefonódnak a Tragédia-korszak Madáchának gondolkodásában." /15/
A civilizátor és segédei a házba költöznek, míg a régi gazdának a kutyaólat jelölik ki lakásul. Ekkor bontják fel a talizmánokat a cselédek. Horváth Károly így ír erről:

"A szatíra ott tetőződik, amikor István gazda cselédjei rájönnek, hogy Stroom úr rászedte őket, és hogy a magyar gazda elleni lázadásuk csak még nagyobb szolgasághoz vezet: itt a "talizmánok" felnyitása a komikum csúcspontja. A jelképeesség világos: a "talizmánok" az abszolút kormánynak a nemzetiségeknek tett, de soha be nem váltott ígéreteit jelentik." /16/
A talizmánokban csak gorombaságokat olvashatnak a cselédek. Talán a magyar Miskának írt vaskos sorok buzdítják őket cselekvésre:

"Segíts magad ten sorsodon,

Mert el va~~gy~~ hagyva, aki másra vár.

Erőm nem bennem, - marhaságtokban van."

A lázadók Istvánt hívják vezérnek, de az gyáván megbújik a kutyaólatban. Ezután következik Stroom és Mürzl rendkívül mulatságos szerelmi kettőse. Miután nem arat sikert, Stroom elhatározza, hogy ezután elzárja a lányokat országszerte, és csak bizonyos adók fejében adja ki őket néha-néha. Ez az ötlet végképp elkeseríti a kutyaólatban hallgatózó gazdát, most már ő sem tűr:

"Megállj! lakolsz, ha villámhárítómat

Már nem bírom, kétségbeesve vívok."

Sötér István írja evvel kapcsolatban:

15. i. m. 5.: 236. o.

16. i. m. 6.: 497. o.

"... ez az aristophanesi fordulat épp eleget árul el arról, hogy Madáchnak a köznemesi ellenállásról nem voltak illúziói, még ha vele tartott is." /17/

Most már hamar befejeződik a komédia, a "kicsit későcskén" ébredő hős magyar vezetésével kiűzi a házból a civilizátort és svábbogarait. A harc eseményei közben még alaposan kigúnyolja Madách a "tudományos" német stratégiát is. A befejezés már csak vágyálom: a nagy civilizátor visszatér eredeti mesterségéhez, a sípládához. A kintornás dal az osztrák "civilizációs" törekvések végső vereségét jelképezi, ami sajnos csak ebben a kis komédiában valósulhatott meg.

A darab híven tükrözi Madách felfogását a nemzetiségi kérdésben. Teljes nyelvi, vallási és kulturális szabadságot kíván számukra, de mint tervezett országgyűlési beszédében írta:

"Magyarországon más politikai nemzetiségről, mint a magyar, szó sem lehet." /18/

Ennek a felfogásnak bizonyítására ábrázolja a költő a magyarság és a nemzetiségek viszonyát idilli-nek, szinte patriarkálisnak. De a cselédek között ott van a magyar Miska is, és ez arra utal, hogy a mű a magyarság és a nemzetiségek viszonya mellett a középbirtokos nemesség és ~~a~~ parasztság kapcsolatát is magába foglalja. A darab kétségtelenül leghaladóbb motívuma az, hogy úr és cselédjei közösen láznak föl az idegen elnyomás ellen. Ezt a tényt így értelmezi Horváth Károly:

"Bachék azt állították, hogy a magyar nemzeti ellenállás nem a nép, hanem csak a birtokos

17. i. m. 5.: 233. o.

18. Madách Imre: A nemzetiségek ügyében, MOM, II. - 700.o.

osztály ügye. Sőt, demokratikusnak látszó jel-
szavakkal meg is kísérelték a magyarországi
osztályellentéteket kihasználni a császári
abszolút hatalom érdekében. A Civilizátor
Bachék e "népbarát" politikájának valódi tar-
talmát is felfedi." /19/

Ha összevetjük a Civilizátort a Csak tréfával,
az összehasonlítás feltétlenül a Civilizátor javá-
ra dől el. Nemcsak a 15 évi időkülömbőség az oka
ennek, szerepe van ebben a darab műfajának is,
amely lehetetlenné tette a romantikus sablonok al-
kalmazását. Egyedülálló a dráma a szereplők beszél-
tetése területén, az egyetlen olyan Madách-mű, a-
hol a szereplők valamennyien egyéniségüknek meg-
felelően szólalnak meg. S végül Madáchnak egy ke-
véssé méltányolt erényéről is tanúbizonyságot tesz
a Civilizátor: kitűnő komikai érzékéről.

Versek és novellák

A novellista Madách nem különösen jelentős, a lírikus viszont sokszor mutat fel drámáihoz hasonló értékeket. Ahogyan drámáinak fontos jellemzője a líraiság, úgy verseiben is gyakran találkozhatunk olyan részletekkel, melyek nagy drámáinak egyes részeivel egyenértékűek. Verseinek is legfőbb hibája, hogy gazdag költői sorok mellett terjengős, formailag is kezdetleges, lapos részek találhatók bennük. Az a vád, amely minden drámáját, köztük még a Tragédiát is oly gyakran érte, lírájára fokozottan érvényes. Ez: a művészi teljesítmény egyenlensége.

Mégis fontos ez a líra, nemcsak részlet-szépségei miatt, de azért is, mert a nagy művek gondolatának kialakulását, művészi fejlődését is tükrözi. És tükrözik a versek Madách nép-szemléletének, tömeg-ábrázolásának alakulását, teljesebbé téve az erről eddig kialakított képet.

A versek nagy csoportja hazafias vers, a szabadságharc lelkes és a bukás komor hangulatának szülöttei. Gyakran szereplője ezeknek a verseknek a nép, a tömeg. A "Tábori képek" ciklus /20/ a honvédeket dicsőíti, "Az előörs" /21/ a branyiszkói ütközet vi^sszhangja is lehetne, a bukás után is többször tesz hitet Madách 48 emléke mellett. A hazafias versek között található néhány, amely allegorikus formában vall az önkényuralom sötét éveiről. Ilyenek "A vén dalnok" és "A száműzött s a kivándorlott" c. regék /22/. Az utóbbi Tompa Mihály

20. MÖM, II. 197.-205. o.

21. MÖM, II. 156. o.

22. MÖM, II. 105. o. és 102. o.

témáját dolgozza fel /Levél egy kibújdosott barátom után/. A száműzött itt az öreg Mikes Kelemen. Egy ifjú kivándorló írja le neki a szabadságharc bukása utáni siralmas állapotokat. /A két történelmi korszak analógiájára épít Madách./ A legfájóbb, hogy a nép némán tűr, "mintha járomba termett volna". Az öreg megint a heves ifjút, ő más értelmet olvas ki ebből a némaságból. Nem félti a magyart a szenvedéstől, sokkal inkább a kedvezéstől, kegytől. /Milyen régi gondolat: már a Commodusban is ez, a nép hitvánnyá tétele a "fényűzés" által a zsarnok terve./ A nemzet csendjét így magyarázza Mikes, azaz a költő:

"Mert ne hidd, e csend hogy elfásulás.

Sík a tenger, hogyha fergeteg kél,

Nyugodt a szív, melyben önbecsérzet

S nagy jövőhöz még elég erő él."

Ezért visszaküldi az ifjút hazájába, mert annak

"... szüksége lehet még

Minden gyermekére a jövőben."

Petőfi "Európa csendes, újra csendes" c. versének hosszabb és gyengébb változata a "Síri dal" című Madách-költemény /25/. Egy szép strófát idéznék mégis a versből.

"Ily dalt, ily dalt akarnék zengeni,

Nem lágy panaszt feletted hősi nemzet,

Nagy volt halálod, szent végső küzdelmed.

Írigyelhetnek a föld népei."

Az "Intés" /24/ a néphez szól: a vészterhes időkben nemzeti összefogásra és a 48-as eszmék megőrzésére buzdít, mint nagy művében, itt is a frigyláda megőrzésének motívumával. És Mózes példája jelenik meg egyik legszebb hazafias versében, a

23. MÖM, II. 348. o.

24. MÖM, II. 347. o.

"Nem féltetek hazám!"-ban is /25/. A kezdő szakasz még a magára maradtan is harcoló haza képe, a későbbiek a bukás után is töretlen, "küldetést" teljesítő országaé.

"Eldültél volna mint cser a viharban,
Ha a végzet nem nézett volna ki,
Hogy élj:"-

Így kezdődik a második versszak, első sorában a Mózesből ismert költői képpel. A haza fennmaradása a végzet rendelése – ismerős gondolat, mind Madáchnál, mind a későbbiekben. És a végzet küldte ránk a büntetést, a harc bukását, hogy megtisztuljon a bűnös nemzedék:

"Az ősi bűn küldött ránk sujtoló kort,
A lánc helyét csak szent vér mossá le:
Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózes elhalt
A pusztában és egy nemzedék vele."

A Mózes-téma még sokszor jelentkezik Madách műveiben, "Egy demagóghoz" című epigrammája /26/ például a nagy prófétával ironikusan szembe állítja a "mai próféta" demagóg alakját:

"Mint új Mózes hozod pusztákra népedet;
Szép szóval tartod azt ó manna helyett,
Elhalt Mózes, de a népe lett Kanahán;
Célt csak te érj, a nép elveszhet a pusztán."

A "Költő barátomhoz" c. verses levél /27/ a költői felelősségről szól. A költészet magasabbrendű "tündérsziget", de egyszer majd

"Mit az imént gúnyolt a tömeg még,
Mint megláncolt oroszlán széttöri
Bilincseit."

A népnek művészet általi felemelkedése, megne-

25. MÖM, II. 322. o.

26. MÖM, II. 392. o.

27. MÖM, II. 366. o.

sítése a vers tanítása.

A hazafias versek egy része átvezet egy másik csoportba. Ebbe olyan költemények tartoznak, amelyek a nagy drámai művek előzményeinek tekinthetők. Itt természetesen csak azokról lesz szó, amelyek a tömeg-kérdést is érintik. Példának a "Csak béke, béke" c. verset /28/ állítanám, amely az önkényuralommal való megalkuvás, megbékélés ellenzése mellett, ill. közben a Tragédia egyik alap gondolatát is megfogalmazza:

"En küzdve bukhatom,

De a sorssal sohasem alkuszom."

Ilyen "vegyes" típusú versek azok a személyes fogantatású költemények, melyekben a hazáért elesett testvéreinek állít emléket. A "Pál öcsém sírjánál" és a "Mária testvérem emlékezete" címűekre /29/ gondolok. Az elsőben a testvére halála fölött érzett fájdalommal a bukott szabadságharc siratása kapcsolódik össze, az utóbbi központi helyet foglal el a tömeg megítélését tekintve a Madách-művek között. Madách Máriának és férjének Balogh Károlynak brutális kirablása és meggyilkolása Világost követő menekülésük alatt - ez volt az a rettenetes, Madách számára döntő jelentőségű személyes élmény, az a megrendülés, amely tovább mélyítette nép-szemléletének pesszimista oldalait. A hálátlanságot rója fel a népnek, azonosítva azt az oláh útonállókkal:

"De egy emlék van, egy, mely hogyha él

Még lelketekben, óh kínos nagyon,

Hogy a nép, melyért férjed harcra szállt,

Melyért vívott, az gyilkolt agyon."

Meg is okolja ezt a hálátlanságot:

28. MÖM, II. 328. o.

29. MÖM, II. 339. és 342. o.

"Igen, mert bilincs van sűtve a
Nép bölcsejére, sorsa szolgaság,
Az egyesért van csak teremtvé is,
Ki önhittél görbeát nyakára hág."

A romantikus nézet, a tömeg "Az egyesért van csak teremtvé is" sémája még gyakran fölbukkan majd a drámákban, de ilyen mély meggyőződéssel, "átéléssel" kimondva ^{talán} sehol. Érthető, a keserűség íratja ezeket a sorokat, az az elkeseredés, amely ilyen következtetések levonására készíti a költőt:

"Nehéz lehet embernek lenni, hogy
Csak egy-kettő van milliók helyett.
De még nehezebb embernek lenni, hogy
Ne szállja meg lelkünk a népgyűlölet."

Befejezéséig azonban mégiscsak felemelkedik a vers a mélypontról. "A nép hadd tűrjön, hogyha oly silány"- mondja még az utolsóelőtti versszakban is, de az utolsóban felcsillantja egy jövőbeli esetleges változás lehetőségét, hitét.

"De hogyha a nép is megnemesűl,
Ha emberre lesz, gondolkodni fog,
Langetni zászlóit szellemetek
Lejő megint, s ti megbocsájtotok."

A nép megnemesűlése: a vers keletkezési kora és a költő családja katasztrófájának mélyéből ível fel ez a megoldás, ha nem is oly magasra, mint a Mózesben. De a keletkezés körülményeit és időpontját figyelembe véve ez teljesen érthető.

Az előző vers már átvezet a következő csoportba: a nagy drámai művek közvetlen előzményeinek tekintett versek közé. Itt természetesen csak azokat tárgyaljuk, amelyek a tömeg-kérdésben is állást foglalnak. "A megelégedés" c. vers /30/ a

30. MOM, II. 298. o.

Tragédia alapgondolatát: a magasra törő szellem és a "sárból gyúrt börtönőr", a test visszahúzó hatásának konfliktusát és a küzdés-eszmét fogalmazza meg.

"Pór lelkek költék, hogy erény legyen

A megnyugvás sorsunkban" -

írja a költő a zárószakaszban és a küzdést jelöli ki életcélul. "Az angyal útja" c. legenda /31/ a Tragédia keretét használja fel: Gábor aranygal száll le a földre és tekint végig a történelmen. Egyiptomban kezdődik: az "önhitt gőgnek áldozott" gúllak és a sivatag homokjától betemetett emlékművek képei a nagy mű negyedik színére emlékeztetnek. A második helyszín a vallásháborúk csatatere /ld. Bizánc/, a harmadik rész ismeretlen tájra visz bennünket: a messzi Indiába, ahol a bálványimádók közt is felfedezi az angyal az Istennek tetszőket, a pária-családot. Az utolsó helyszín a legérdekesebb: a jégvidék az, ahol - és ez meglepő - boldogan, Istent imádva és dicsérve él egy kis család. Az idilli kép abszolút ellentéte a Tragédia jégvidékének. Ismert az a felfogás, amely az eszkimószínt Lucifer szándékos torzításának, "kétségbe ejtő manőverének" tulajdonítja. Ez a nézet "Az angyal útja" ismeretében még inkább meggondolkodtató.

A nagyravágyást /ld. Egyiptom/ itéli el egyik epigrammája, de ugyanakkor a tömegeket is:

"Ha milliókat meghódoltattál,

Dicsedre még nem szolgál néked az,

Csak arról tesz tanúságot, minő

Hitvány volt a tömeg és milyen gaz." /32/

A Commodusnál már beszéltünk a testvériség-egyen-

31. MÖM, II. 171. o.

32. "Dicsőség és gyalázat" - MÖM, II. 393. o.

lőség eszmének a kereszténységgel való összekapcsolódásáról. "A megváltó" című költemény /33/ szintén a római színt előlegezi. Rendkívül élesen veti fel Madách a megváltó eszméi, a szegények istenének szándékai és a gazdagok, a megfizetők közti ellentétet. A kezdő szakasz szinte forradalmi hangú:

"Ki hirdeté szabadságunk tanát?
Ki hirdetett testvér-szeretetet,
Hogy a nép hallá zengni szent szavát
És a bitorlott nagyság reszketett?"

És hirdette az isten-ember, hogy a világ a "nép osztálya", nem Isten helyettesei a nagyok, csupán bitorlók. A hatalom keresztre vonta, mert "Az Isten nem jár lázadt koldusul." Azóta elterjedtek a megváltó tanai, de a szolgaság nem változott. Ha lázad a nép, most is ugyanaz a sorsa:

"Ha éhesen kívánja szent jogát,
Megváltójához küldik menten őt,
Közöttünk csak a véres kereszt maradt
Ijeszteni a jogkövetelőt."

A "véres kereszt" motívumának feltűnése, a vers forradalmi mondanivalója Madách egyház-ellenességét bizonyítja. "A megváltó" talán a költő legszebb és legszenvedélyesebb kiállása a szegények, elnyomottak ügye mellett. Erőtéljes költői sorai, bátor mondanivalója Madách egyik legértékesebb versévé teszik. Hasonló gondolatot vet fel az "Egy örült naplójából" c. versciklus ötödik része /34/. A gazdag és szegény még a síron túl sem egyenlőek, hiszen a gazdagért "szent misék könyörgenek", míg

"A szegénynek szószólója nincs,
Véle vándorol a más világra

33. MÖM, II. 247. o.

34. MÖM, II. 377. o.

Bűn, gyalázat, nyomor és bilincs."

A Tragédia eszméi jelennek meg néhány nagy gondolati költeményben, így például "A halál költészeté"-ben és az "Éjféli gondolatok"-ban /35/. Az előbbi több részen át bontja ki a költő mondanivalóját: a költészet és a halál, a költői nagyság és az elmúlás összerüggéseit vizsgálva. A még ismeretlen Madách szorongásait adják vissza a sorok, megtett-e mindent, mint költő és hazafi, fennmarad-e neve és egyáltalán mit jelent, mennyit ér a nagy emberek halhatatlansága? A nagy ember bukásával kapcsolatban ismét felbukkan a hitvány tömeg halátlansága:

"Oh fáj, fáj látni a nagynak bukását,
Mint hogyha istenszobrot döntenek el,
Mit áhitat emelt, népek imádtak,
S most gúnyosan tapod hitlen kebel."

Az "Éjféli gondolatok" mondanivalója hasonló az előbbi verséhez. Az éjszakai csendben a költő felidézi a történelmet, látja a megváltót a "rabigára termett nép körében", /mennyire más ez a megvilágítás, mint "A megváltó" c. versben/, látja Brutust, kinek nagysága "nem a sikertől van". Mi hát a nagyság, van-e egyáltalán, avagy eltörpül a végtelen világhoz viszonyítva ez is? - kérdezi. Az ember ijesztő kicsinysége mellett még a végzet kiszámíthatatlan rettenete /hány ember halt meg észrevétlenül, mert nem megfelelő időben és helyen született - ez az elképzelés a Tragédiának is egyik szorongató kérdése/ teszi pesszimistává a verset, itt nem jön feloldás erre a szorongásra. Az abszolút determináltság elfogadása pesszimista végkövetkeztetést eredményez: minden harc értelmetlen, "dőre minden küzdelem a magasra". Miként a "Mária testvérem emlékezete"

35. MÖM, II. 328. és 324. o.

a tömeg-felfogásnak, az "Éjféli gondolatok" a luciferi determináltság és Ádám eszme-hite konfliktusának mélypontja. De nemcsak a nagyság determinált, vallja a vers, a tömegek sorsa is. Míg a nagyok díja a dicsőség, "A tömeg elvérzik és nyugszik rakáson". Hiába minden,

"Nem váltotta azt meg a vér rabbilincsből,

Nem javul, a korcs szül mindég újabb átkot." - vonja le a következtetést. Tehát a közjó, a nép boldogságának elérése is lehetetlen.

Egy harmadik csoportba sorolnám azokat a népies fogantatású verseket, melyekben Madách az egyszerű embereket rajzolja. Ezek többségében a költő a nyomorgók, a társadalom számkivetettjei iránt érzett szánalmának ad hangot. Példának "A gyermekgyilkos", "A rab utolsó útja", a "Karácsonykor" és a "Nyújtunk kezét!" című verseket /36/ említeném. Az első két költemény két szegény bűnös lelkipurdalását, vívódását mutatja be. Mindkét vers rávilágít ugyanakkor bűnösségük okára: a nyomorra, a társadalomból való kitaszítottságukra. A "Karácsonykor" vár előtt a hóban fagyoskodó kolduscsaládja keserűen figyel a benn "dombérozókat", a férj a megváltóra emlékezik, aki hiába jött. "S a nép rab maradjon véges-végtelen?" - kiált fel. De az igazságtalanságokkal szemben mit sem tud tenni, egy új Messiást várva takarózik be a hóban családjával. Csodálatosan lírai és megrendítő a befejezés kettőssége: megkönyörülve a nyomorgó családon egy "enyhadó tündér" száll le hozzájuk, és édes álmot bocsátva rájuk betakarja őket hólepelletel. Az édes álom - a fagyhalál. A vers a "vár és kunyhó" motívumra épül, megrendítő hatása épp ellentétük kibékíthetetlenségén alapszik. Az ugyanerre a motí-

36. MÖM, II. 259., 264., 191. és 323. o.

vumra épülő "Nyújtsunk kezet!" viszont a "vár ura" és a "gunyhó embere" összefogására szólít fel, nyújtsanak "testvérkezet", hiszen "Leégett a vár, a gunyhó vele". Az önkényuralom éveiben nemzeti összefogásra szólít fel a költő, és ez akkor is szép, ha megvalósulása csupán illúzió, ha ezt az összefogást az ellentéteknek valamiféle összebékíthetősége alapján is képzelel el Madách.

A nyomorgókkal, szenvedőkkel való együttérzés tükröződik a "Krónika két pénzdarab sorsáról" c. novellában /37/ is. A nem különösebben jelentős novella alapötlete igen "modern": két megjelölt pénzdarab kézről kézre vándorlását írja le az író - és ennek ürügyén meséli el ^aromantikus gonosz gazdagok bűnhődését és szegények szerencsétlenségét. Érdekes a két pénzdarab megjelölésének története: az egyik egy ezüst, amelyre a szegény bányász lánya, Viola egy keresztet karcolt, mikor haldokló apjának vett rajta élelmet /utolsó pénze volt/, a másik egy arany, amelybe a köszvény gyötörte dúsgazdag Aranyi harap egy fájdalmas pillanatban. Jelképnek is felfogható: akár angyali, akár ördögi eredetűek a pénzdarabok, egyaránt szerencsétlenséget hoznak mindenkire, akinél megfordulnak.

Persze nem mind foglalkozik Madách "népies" témájú versei közül a társadalom legalsó rétegeivel. Megtalálhatók a nép egyszerű, de boldog életét dicsérő idillek is, mint például a "Családi kör" utánérzésének tűnő "Nyári estén" /38/. Ide sorolhatjuk még a "Duló Zebedeus kalandjai" című elbeszélést is. /39/ Főhőse a némiképp Gvadányit és

37. MÖM, II. 449. - 475. o.

38. MÖM, II. 216. o.

39. MÖM, II. 399.-428. o.

Kisfaludy Károlyt idéző vidéki nemes ifjú, aki nősülni megy a városba. Mulatságos csetlés-botlása, bumfordisága ellenére is megszerzi rokon-szenvűket, különösen miután kiismerve az álszent városi erkölcsöket, a "Csak tréfa" nőalakjaira emlékeztető tanácsosnét és annak családját, hazamegy és a náluk lakó szegény rokonlányt veszi feleségül.

Van Madách népiességének egy sajátos oldala, amely antikapitalizmusával függ össze. Már a "Civilizátor" népi alakjában is ilyen tendenciát fedezhetünk fel, a Bach-rendszer bírálata összefonódik itt a magyar falu sajátos antikapitalizmusával. A lírában ez

"A népi regék, a tündérek és a manók világa, vagyis a Madách felfogása szerinti költészet: a kapitalizmus egyenes tagadását jelenti." - írja Sötér István /40/. Ugyancsak ő fejt ki, hogy ez a népiesség nem azonos sem a reformkori, sem a Petőfi-féle felfogással, inkább a 60-as évek szülötte, Arany elképzeléseivel rokon. Két homlokegyenest ellentétes megoldású verset mutatnék be példaként. Mind a "Romon", mind az "Egy régi házra" /41/ a múlt jelképét állítja szembe a jelenel. A romról így ír:

"Ameddig tornyod árnya ért a völgybe,
Nyomor tenyészett rabság lánciban.

Te eldülél és a völgy felvirúla,
Mosolygó szellem ott fészket rakott,
Ipar s boldogság most a fényből élnek,
Mit irigy tornyod egykor elfogott."

A régi háznak udvarán viszont, ahol valaha "vértés

40. i. m. 5.: 240. o.

41. MÖM, II. 209. és 227. o.

hősök" vívtak, most

"Gyári munka csörtetése hallik,
Hol hajdanta fegyver csattogott.
Szörnyű harcok büszke bajnokának
Unokája rőföt forgat ott."

Az első vers még bizakodó, a polgári társadalom fejlődésében, gazdasági áldásaiban reménykedő sorokat tartalmaz, valószínűleg még 1849 előtt keletkezhetett. A másik az önkényuralom korszakának gyarmatosító kapitalizmusára hat vissza, a költő a múlt felé fordul, megutálva a jelen prózaiságát:

"A költészet bájtündére gyorsan
Fut földünkről feltarthatatlanul,
Számok jönnek mindenütt nyomában
Kisszerű létünknek átkaul."

Már ez a versidézet is azt mutatja, hogy az a Madách, aki egykor Kossuth védegyletének híve volt, az önkényuralom kapitalista fejlődésének láttán nemcsak ennek a fejlődésnek gyarmatosító jellegét, de magát a kapitalista utat is elutasítja. Sőt, az ipar fejlődését, a technikát is megtagadja élete utolsó művében, a "Tündérálom"-ban /42/. A drámatöredéket talán a Tragédia párjának szánta a költő, erre utal a hasonló szerkezet, a drámai költemény műfaj és a nagy műgonddal kidolgozott első szín, melynek szerkezeti felépítése hasonló a Tragédia első színének felépítéséhez. A töredék stílusa, költői szépségei nagy mű lehetőségét sejtetik, bár a tartalom retrográd vonásai megkérdőjelezzik ezt. Ezek közül a tömeg arisztokratikus megvetése a legsúlyosabb, amire kétszer is találhatunk utalást. Előbb Tündér Ilona szavaiban, amikor a költőt jellemzi:

42. MÖM, I. 1053. - 1064. o.

"Költő, ki volna más? Nagy léptei
Sohsem tartnak mértéket a tömeggel,"
majd a költő monológjában, ahol eszményképeiről
így szól:

"Ti a tömegnél egy fővel nagyobbak,
Erényeitek rám is átragyognak."

A Tragédia és a Mózes után ezek a jelek a töme-
gek megítélésében vallott álláspontjának megme-
revedését jelzik. Tündér Ilona így panaszkodik a
költőietlenné vált világról:

"... Most, hogy a vasút robog,
Távirda játszik, gőzkazán füttyöl,
Papírral ölnek a napilapok,
Légszesz lámpák közt a hold elcsücsül,
Várat, zárdát dönt villám, rág a szű,
Csak a moslékos gyár büszkélkedik:
Mint a teknősbéka önmagába bú
A meghűlt ember s ottan vénhedik."

A madáchi kapitalizmus-ellenség a nemzeti függet-
lenség követésével párosul, de erre az időre már
egyre inkább az elmaradottság eszményítése is szere-
pet kap ebben. Ezt a "gépromboló" tiltakozást így
jellemezi Sötér István:

"A Tündéralom Ilonájának szavai világosan megmu-
tatják az antikapitalizmus kettősségét, ellent-
mondásosságát. Magyarországot a tündérek azért
tekintik honjuknak, mivel ott a "honfiszívek-
ben" élnek még a "tündér álmok" - és a "kőszén-
-civilizáció még nem riaszthatta el egészen ez
álmok "virágleheletét". /43/

Ez a múltba forduló romantikus antikapitalizmus
megtalálható ebben a korszakban Arany Jánosnál is.
Kialakulásának okát a társadalom gazdasági elmara-
dottságában és ideológiai hiányosságokban kereshetjük.

43. i. m. 5.: 241. o.

TÖRTÉNELMI DRÁMÁK

A Tragédia előtt írt két történelmi dráma, a Mária királynő és a Csák végnapjai egyaránt 1843-ban keletkeztek. Mindkettőt átdolgozta Madách, az előbbiből csak az 1855-ös átdolgozás maradt fenn /44/, míg a Csák végnapjaiból mindkét változat. A közvetlenül a Tragédia születése előtt, illetve után /1861/ létrejött végső szövegeket közli a Halász Gábor-féle Madách kiadás, ezeket veszem alapul az elemzéshez. /45/ A még kiadásra váró, 1843-ban írt Csák-dráma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található. /46/ A két változat összehasonlításakor lemérhetjük nemcsak Madách írói fejlődését, de a tömegkérdésben vallott felfogásának alakulását is: hogyan vált a liberális ideológiától készen kapott felfogásból, sémából a keserű személyes és történelmi tapasztalatok hatására szuggesztívebb, árnyaltabb tömeg-kép. Habár ezek a tapasztalatok a tömegek iránti pesszimizmust erősítik meg, az árnyaltabb, sokoldalúbb ábrázolás - mint látni fogjuk - épp egy realisabb felfogás kialakulásához vezet.

44. Madách Imre: Mária királynő - MÖM, I. 219.-364. o.

45. Madách Imre: Csák végnapjai - MÖM, I. 365.-462. o.

46. Madách Imre: Csák végnapjai, Drámai pályamunka 1843-ra, 9. szám - Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára

Mária királynő

A Mária királynő Nagy Lajos lányának szenvedélyeket, viszályokat szító uralkodásáról szól. Az egyetlen olyan Madách-dráma, melynek főhőse nő. És nővolta okozza Máriának a legtöbb gondot uralkodása alatt - ellenségei a nőkirály ellen lázadnak, női érzelmeit, szerelmét Forgách pohárnok iránt királyi kötelessége elnyomni. Mária egyik legeszményibb nőalakja Madáchnak. Igaz ugyan, hogy benne elsősorban azt tiszteli a költő, hogy gyengeségein felül tud emelkedni, érzelmein képes uralkodni és csak az ország érdekeit tartja szem előtt. Tehát Mária legvonzóbb tulajdonságai Madách számára épp az általa csak férfiaknak tulajdonított vonások birtoklása. /A Csák végnapjai királylányából, Erzsébetből ezek a tulajdonságok hiányoznak, Csák harca ezért is bukásra ítélt./

A mű magas feszültségű drámai jelenetekkel, helyenként rendkívül kiélezett drámai légkörrel bír, számos részletében már a Tragédia értékeit idézi. Egyik legfőbb hibája a kompozíció lazasága, a jelenetek - mint a Madách-színművek többségében - alig-alig kapcsolódnak egymáshoz. A királynő körüli pártharcok szereplői szinte valamennyien élesen megrajzolt jellemű nagy egyéniségek, szinte titánok, gondoljunk csak a lázadó Palizsnayra, vagy a hű Forgáchra. A Mária királynő teljesen azt a történelem-felfogást tükrözi, amely szerint minden változás csak a nagy egyéniségek küzdelmének eredménye; a darabban nagy hősök, ravasz politikusok harcolnak egymás ellen, a tömegek szinte semmi szerepe nincs. Csupán két jelenetnek van némi kapcsolata témával: az egyik, amikor a királynő zá-

rábi látogatása idején Palizsnay el akarja fogni Máriát és udvarát - a ravasz, számító Horváthy püspök megakadályozza ezt a lépést, félve a néphangulattól. Palizsnay a közismert arisztokratikus fel fogás híve:

"Mit néphangulat! hasztalan beszéd,

Húr a nép, melyet a nagyok pengetnek."

Ez a Madách-művekben sokszor előforduló érv /Tragédia, Mózes/ nem győzi meg a püspököt és eltéríti szándékától Palizsnayt. Előrelátása bölcsnek bizonyult - a királynő látogatását ujjongva fogadja a zágrábi nép. Ebben a jelenetben tehát pozitív a tömeg szerepe. A másik kérdéses rész, amikor a pol-~~gárok~~ gárok Károly trónralépését várva már hozzá írják kérvényeiket, holott még Mária a királynő. A jelenet a nép háládatlanságát, ingatagságát hivatott illusztrálni. Máriát éri a megaláztatás, de amikor anyja becsmérli a hálátlanokat, Miltiádeshez hasonlóan, a nyomorgók védelmére kel:

"Hagyd anyám,

Nem látod-e mentségét tetteiknek

Rossz rongyaikban."

Ha figyelembe vesszük az 1855-ös keletkezési dátumot, Madách életének és a magyar történelemnek egyik legsötétebb korszaka elegendő válasz arra, hogy miért épp a Mária királynő mutatja a legsötétebb képet /a Csák mellett/ a tömeg-kérdésben. Az, hogy a tömeg szerepe a műben szinte teljes jelentéktelenségbe süllyed, Madách szkepszisét bizonyítja. Ugyanazt a kiábrándulást, amelynek a Csák végnapjaiban már hangot is adott.

A Mária királynő sem kerülhette el modern végzetét - ezt a drámát is átdolgozták a ma színpadára. Az eredeti formájában "előadhatatlan" mű újra-

költése Gyárfás Miklós munkája. /47/ Itt valóban az újraköltés szó a helytálló - Gyárfás biztos kézzel választotta ki a dráma eszközei közül a ma legkorszerűbben hatót, az iróniát, és megalkotta a maga irónikus tragédiáját. Csakhogy ez már nem Madách műve - a királynői ágyban játszódó cselekmény szinte csak mankóként használja az eredeti kavargó, színes jelenetsorát, a romantikus hősök stilizált figurákká válnak. A novigrádi várostrom jeleneteit, Palizsnay végzetes, bűnös és Forgách emberfeletti en tiszta szerelmét szebbnek, színpadon hatásosabbnak érzem, Károly túlvilági ítélőszékénél, vagy a Fehér Vitéz és a Piros Főúr összeecsapásánál. A Tragédia szövegén Arany is végzett kisebb javításokat, ezek az apróbb nyelvi korrekciók a művet szolgálták, változatlanul magáénak tekinthette alkotását Madách. Az átdolgozás jelensége tehát már megszületése pillanatában Madách írói munkásságának jellemzőjévé vált. Irodalmi közvéleményünk szívesen fogadja az ismeretlen Madách-drámák mai színpadi feltámasztását is. /A legjobb - Arany munkájához méltó - átdolgozás Keresztúry Dezső Mózese. A Csák végnapjairól már nem mondható el ugyanez, de erről még később szólunk. /Az újjászülető Mária királynőt viszont idegenkedve fogadta, nem érezte Madách művének a szegedi előadás közönsége.

47. Gyárfás Miklós: Madách színháza, Szépirod. Könyvkiadó, Budapest 1972 - 63.-154. o.

Csák végnapjai

A Csák végnapjai című Madách-drámánál az elemzőnek szerencséje van: a műből két változat maradt fenn, két különböző korból. Az első kidolgozás az Akadémia 1843-as pályázatán dicséretet nyert. Ez a dicséret az első és egyetlen hivatalos elismerés a fiatal Madách írói pályáján. A mű értékeit két szempontból lehet felmérni – az egyik az, hogy Madách korai drámái között mennyiben szolgálja az 1843-as Csák végnapjai a későbbi nagy művekre, a Tragédiára és a Mózesre való felkészülést, a másik szempont az 1861-es átdolgozással való összehasonlítás – mit és mennyit tartott meg az eredeti szövegből Madách a Tragédia megírása után.

A legszembeütőbb változás, hogy a második Csák-dráma elhagyja a hosszú előjátékot. Ebben nem feltétlenül csak esztétikai szempontok játszottak közre, tehát a dráma tömörebbé tétele, vagy hasonló jelenetek megismétlésének elkerülése. Így például az előjátékban és az első felvonásban is Csák ellen láznak Zách hívei; az előjátékban és a harmadik felvonásban is megtalálható a vita Csák kivégzésének módjáról /48/, stb. Egy-két gyengébben megoldott részlet mellett /pl. a Csák táborához csatlakozni kívánó Simont a vezér orgyilkosnak hiszi és csak hosszas, bonyolult magyarázkodás után derül ki az igazság/ az előjáték néhány motívuma Az ember tragédiája és a Mózes gondolatait előlegezi. Mindjárt az Omodé-házban játszódó első szín-

-
48. i. m. 46.: – a lázadás: előjáték 459.-625. sor
– első felvonás 216.-315. sor
– a vita: előjáték 343.-351. sor
– harmadik felvonás 345.-370. sor

ben találkozhatunk olyan sorokkal, melyeket később Madách szinte szó szerint átültemt a Mózesbe.

"Miért vezérel ifjat nő - anya?..."-

kezdi panaszát az első színben Domos és a Mózesben Józsué /49/. A jelenet tartalmát: a két Omodé fiú elhatározza, hogy Csák seregéhez csatlakozik, nem tudja jól motiválni a fiatal költő - a hazaszereget helyett legfeljebb kalandvágy lehet elhatározásuk oka. Valószínűleg ezért nincs nyoma ennek a jelenetnek az átdolgozott darabban.

A rozgonyi csata előtt Csák táborában játszódó második szín^a főhős nagy monológjával kezdődik. A döntő ütközet előtti éjszakán az alvó táborban egyedül a vezér virraszt. Romantikus tépelődéséből csak egy ismerős gondolatot ragadnék ki:

"Van-é boldogsághoz út csaták

Sírhantjain? Miért ne: korcsokén." /50/

Ez az arisztokratizmus Csák alakjának első megformálását Mózesrel rokonítja. Az előjátékban még többször találkozhatunk ezzel a vonással: így például abban a jelenetben, amikor az ifjú Aba felajánlja szolgálatait. Kettőjük párbeszéde Mózes és Józsué alakját idézi, hasonlóak Csák intelmei is Mózeséhez, melyekben az "elfajult magyar" könyörtelen irtását tanácsolja az ifjúnak. /51/ Ezt a keményebb Csák-portrét erősíti meg Záchék vádja is: nem tart tanácsot vezértársaival, a nép már királynak tekinteti /ld. Abiram és Dátán fellépése Mózes ellen!/. /52/

49. i. m. 46.: előjáték 28.-30. sor

Mózes, MÖM, I. 731. oldal

50. i. m. 46.: előjáték 73.-74. sor

51. i. m. 46.: előjáték 412.-418. sor

Mózes, MÖM, 808. oldal

52. i. m. 46.: előjáték 478.-488. sor

Mózes, MÖM, I. 789. oldal

Az előjáték egyik érdekes epizódja az ébredő kato-~~nák~~
nák jelenete. Az egyszerű közvitézek érzik, hogy
a döntő csata előtt állnak, harcukat jogosnak te-
kintik a súlyos adókkal sanyargató idegen "pap-ki-
rályal" /Madách kifejezése/ szemben. Ugyancsak
ismerős egy itt hangoztatott romantikus életfel-
fogás:

"Nem bajnok élet, mely párnák között

Lassú halál verejtékébe fúl." /53/

Az Omodé-ház két tagjáról az 1861-es végső vál-
tozatban már csak mint elesett hősekről értesülünk.
Történelmi tény a két fiú halála, és az is, hogy
az életben maradt négy Omodé fiú kitart Csák mel-
lett. Különböző jellemükre, egyéni arcukra viszont
nem található utalás a legrészletesebb történeti
munkákban sem - ez Madách írói leleménye. Az előjá-
tékban Aba még fiatal fiú, aki közvetlenül a rozgo-
nyi csata előtt csatlakozott Csák seregéhez. Erzsé-
bet iránti vonzalmáról is csupán néhány sorból ér-
tesülünk, melyeket akkor mond, amikor Csáknak fel-
ajánlja szolgálatait. A második változatban, noha
már halott a darab kezdetén, jelentősebb szerepet
kap: a királylány is gyászolja, mint halott szerel-
mét. Megalapozottabbá válik tehát későbbi lemondá-
sa a trónról, zárdába vonulását nem csak a véron-
tástól féltő nő gyengesége és Dávid tolakodó szerel-
me indokolja - Aba elvesztése is.

A tömegábrázolás az előjátékban a Madách korai
drámáiból már ismert felfogást ismétli: a nép köny-
nyen befolyásolható, következtelen, hálátlan. Ami-
kor Záchék a katonák közt Csák ellen lázítanak, a
tömeg már néhány szó után ellene fordul. "Bűnhődjék!
Vesszen el!" /54/ - kiáltozzák. Az előjáték utolsó

53. i. m. 46.: előjáték 214.-215. sor

54. i. m. 46.: előjáték 316.-317. sor

jelenetében Csák bemutatja a királynőt a seregnek. Zách és társai a vezér ellen lépnek föl. A jelenet bizonyos részét átveszi a második változat első felvonása, Zách jellemzése a királynőről, Miklós haragja az áruló ellen - ezek a részek szinte szó szerint is egyeznek. /55/ Mint erre már utaltam, a Csák elleni vádak másik része /pl. az egyeduralomra való törekvés/ a Mózesben ismétlődik meg. Zách szavai nyomán a sereg egy része /ld. "hitvány tömeg"/ a lázadókhoz pártol. Amikor ezután Csák szólni kíván a tömeghez - a lázadók nemesei megpróbálják ebben akadályozni. Ezt a tömeg is átveszi: "Ne halljuk - vesszen el!" /56/ - kiáltoznak. A drámai szituáció Az ember tragédiája athéni színének előzménye. Csák azonban nem Miltiades, tüzes beszédével visszahódítja seregét. Záchnak és társainak békejobbot ad, de az ingadozókat kizárja "szentelt csatáiból". Zách, mint valami kisstílusú intrikus, ujjong a hibás lépés fölött:

"Becsületed

Ásott tehát sírt végre néked is." /57/

Zách jelleme egyébként nagy fejlődésen ment át a második változatra. Az előjátékban pénzsóvár, kapzsi, az athéni demagógra emlékeztető aljas felbujtó, az 1861-ben átdolgozott dráma első felvonásában már saját igazának tudatában lép fel Csák ellen.

Az első felvonás jelenetei a mű két változatában nem túlságosan különböznek. A szükséges stilisztikai javításokon kívül azonban néhány olyan változtatásra is felfigyelhetünk, melyek már sokkal lényegesebb, tartalmi okból születtek. Ilyen

55. i. m. 46.: előjáték 513.-524. sor

Csák végnapjai, MÖM, I. 378.-379. oldal

56. i. m. 46.: előjáték 547. sor

57. i. m. 46.: előjáték 618.-619. sor

előfordul már az első jelenetben is. A sírt ásó két pór ugyanis mindkét helyen szótejt idegen királyról, pártharcokról, de nem érzik saját ügyüknek Csák harcát. Az "egyszerű nép" közömbösségét tanúsító párbeszédéből 1861-ben azonban már néhány sort elhagyott Madách:

"Hír és szabadság balga képzelet,
Ha meg vagyok ebédem és borom,
Fitymálom én a jogszerű királyt,
Vagy zsarnokot; egy ördög mindenik." /58/

Ezeket a sorokat, minden keserű tapasztalat és csalódás ellenére is, nem tarthatta igaznak 1848 után. Az elesett gyermekeit sirató özvegy az első kidolgozásban pártosoknak nevezi fiait, az átdolgozás csak az anyai fájdalmat hangsúlyozza. Az életben maradt Omodé fiúk sem mennek vissza a szülői háza. Az átdolgozásban Csák felajánlja a fiúknak, hogy elmehetnek, az 1843-as szövegből hiányzik ez a nagylelkű gesztus. Ezeknél az apróbb korrekcióknál lényegesebb az 1843-ban írt dráma következtelenségeinek kiküszöbölése, amennyiben az Zách elpártolását kétszer is megelevenítette - az előjátékban és az első felvonásban. 1861-ben összevonta ezt a két jelenetet Madách, a tartalmilag felesleges részleteket elhagyva. /Bár azokat is felhasználta később a Mózesben!/ A vesztett csata után Csák mellett csupán az Omodé fiúk/ a második változatban Berend is/ tartanak ki. A fiataalkori műben ezután Csák hosszú beszédet mond. Az árulókra királyi kegy, jutalom vár, aki vele marad, arra talán csak a halál. A második változatban ezt a beszédet, némileg megrövidítve, átteszi Madách a következő jelenetbe, ahol ez sokkal indokoltabbá válik a magára maradt Csák szájából. A vezér megfo-

58. i. m. 46.: első felvonás 16.-19. sor

gyatkozott híveivel vissza akar vonulni Trencsénbe, hogy ott kivárja a helyzet kedvezőre fordulását. Ezt követően az átdolgozás egy lényeges részlettel bővül ki: Domos beszámolójával az országgyűlésről. A híradás azt erősíti meg, hogy Károly hódító zsarnokként uralkodik, idegen lovagjaira és a papokra támaszkodva. Jellemző, hogy csak akkor beszéltek magyarul, mikor az adókat vetették ki a népre. Itt, erre válaszolva mondja Csák:

"Féltem, ha más nyelven szól nép ~~é~~ királya
Mert mindkettőnek jól gondolt szavát
A fordító gazul fordítta el;"

Az első kidolgozásban ugyanezeket a szavakat Miklós mondja /59/, akinek harcias, néha az esztelen-ségig izgága jelleméhez nem illik az ilyenfajta aggodalom, ilyen gondolatok sokkal hihetőbben, súlyosabban hangzanak a vezér szájából. A felvonás végén a síroknál imádkozó királylánynak /az 1843-ban írt drámában Erzsébet csak az elesett hősöket gyászolja, az átdolgozásban nagyobb hangsúlyt kap személyes gyásza Aba elvesztése fölött/ szerelmet vall Dávid. Szenvedélyével az egész művön keresztül üldözi a királylányt, s mivel Csáknak feltett szándéka Erzsébetet visszaültetni ősei trónjára, nem jó szemmel nézi Dávid közeledését. Ez az ellentét később végzetes, halálos gyűlölséggé fejlődik az ifjú lelkében.

A második felvonást változtatta meg a legjobban Madách, de ez is volt talán a fiataalkori mű leggyengébb része. A második változat lényegesen tömörebb, elhagyja a felesleges és konstruált cselekményű első színt. Itt már csupán Miklós szavaiból értesülünk arról, hogy a trencsényi élet unalmát

59. Csák végnapjai, MÖM, I. 383. oldal

i. m. 46.: első felvonás 339.-342. sor

titkos portyákkal, a végvári életre emlékeztető cselvetésekkel derítik fel néha-néha. 1843-ban ezt meg is próbálja eleveníteni a fiatal költő. Az erdős tájon Miklós és csapata papokat akar megtámadni. A harcról, vitézi életéről lemondani nem tudó Miklós így vall a helyszínen trencsényi napjairól:

"Olykor tehát ha egy víg napot
Kivánok élni, szépen csendesen
Kimászok az egérfogóból és
Itt újra élek, keblem újra ifjul,
Mert küzdhetek; s küzdés a lét, halál
A nyugalom." /60/

Jön Domos és a két testvér a váratlan találkozás feletti örömeiben úgy megfélekedzik a kellő elővigyázatosságról, hogy közben körülzárják a kis csapatot. Domos elfelejtette mondani /!/, hogy üldözik. A második szín a várban játszódik, s az át-dolgozás második felvonása^{is} itt kezdődik. Az előzmények következtében eltérő a két változat. Dávidnak és Erzsébetnek a két műben azonos párbeszéde után beront a vérző Miklós és elmondja, hogy a vár falainál áll az ellenség, és testvérét elfogták. Erősítést visz a falakra, nagy a veszély, de az alvó vezért mégsem akarja felkölteni. Ezt a következetlenséget még több követi. Dávidot még testvére fogságba esésének híre sem tudja rábírni, hogy harcolni menjen, Erzsébet mellett marad. A királylány megvető célzásait nem érti. Noha Madách csak az ifjú hős mértéktelen szerelmi elvakultságát akarta így ábrázolni, szándéka visszájára fordul, Dávid viselkedése már a gyávaság és pipogyság határát súrolja. Közben egy késmárki polgár keresi Csákot, a panasztevőt Dávid nagyúri göggel,

60. i. m. 46.: második felvonás 42.-47. sor

meghallgatás nélkül akarja elküldeni. Ezt az oktan fennhéjázást is elhagyta később Madách. A belépő Csák marasztalja a polgárt. Dávidtól megtudja, miért a harci zaj a vár körül, és a fiú gyáva-sága láttán haragjában összetöri annak lantját. Az átdolgozás a várívás bonyolult és kusza esemény-sora helyett csak a Trencsénben zajló életet jellemzi a három Omodé fiú: Miklós, Domos és János beszélgetésével. E beszélgetés közben lép be Csák a késmárki követtel. A tömör és nagyon fontos jele-net sokkal hosszadalmasabb, hígabb az első kidolgozásban. Még a polgár panasza előtt visszatér Miklós a harcból, diadalittas~~an~~, habár testvérét nem sikerült kiszabadítania. Hősi pátosza mindenesetre érthetetlen, hiszen ezt követően belép az ellenfél követe Zsámbokréti, aki megadásra szólítja fel a várvédőket. Ezután közli Csákkal, hogy a pápa ki-átkozta, az országgyűlés pedig hazaárulónak nyilvánította. Csák nem hajtja meg a fejét, a harcot választja. Srót, a késmárki polgár a város elajándékozását, az ősi szabadság, az adómentesség elvesztését panaszolja. Csak a késmárkiak nevében beszél, a második változatban ezzel szemben egy kicsit a szegények szószólója, panasza az elnyomott, szenvedő népé. Az első kidolgozásban Csák segítséget ígér csupán és elhatározza:

"..... Megyek Budára

Sérelmeink orvoslatát kikérni;" /61/

Ennél a Bánk bánra emlékeztető megoldásnál lényegesen jobbat talál a második verzió: Csák szétküldi embereit az országba sereget toborozni, mert elhatározta, hogy felkel a zsarnok uralom ellen. Ő maga Budára indul, hogy a behódoltak közül térítsen vissza táborába. Az új felkelést a következőképpen

61. i. m. 46.: második felvonás 275.-276. sor

indokolja:

"..... Vártam, hogy mi jó.

Fog-e Károly, ki bírja a hatalmat,

Egy népet tudni boldogítani is.

S a béke szent ölébe viasszaszáll-e

Az elriasztott ősi népszabadság?

.....

.....hallgattam s mit nyerék?

Szegény hazám koldusabb mint vala,

Kóborvitéz, úr, szolga és király

Nyomják a népet. Az erős kacag.

Mindegy hát, rosszabb már nem is lehet,

Én fölkelek még egyszer és utószor."

Az első mű krónikájához még hozzá tartozik, hogy Domos kiszabadul, a harcból tehát a vár védői kerültek ki győztesen. Egyetlen jelenet egyezik meg csak tartalmilag: a Budára induló Csák és Erzsébet párbeszéde. A királylány borzad a kiontott vértől, szeretne visszatérni a zárdába. Csák kitartásra buzdítja. Ezután Dávid Őrjöngve vall szerelmet Erzsébetnek, törrel fenyegeti, ha nem lesz övé. A két Csák végnapjai itt is megegyezik nagy vonalakban /sajnos Dávidnak ezen a már-már eszelős szerelmi tébolyán sem tompított az átdolgozás/, csupán a jelenetek befejezése más. Az első változatban férfiatlan viselkedése, a harctól való távolmaradása miatt utasítja el Erzsébet, és ha megváltozik, megígéri, hogy az ő érzelmei is megváltoznak. Dávid harcba indul /akkor, amikor a vár körüli csetepaté már lényegében befejeződött!/, hogy hősként térve vissza meghódítsa Erzsébetet. Az átdolgozás egyértelműbbé teszi a királylány elutasító viselkedését: mikor az ifjú törrel fenyegeti, hogy időt nyerjen, színleg találkát ad neki éjféltre, de a tolokodó szerelmes elől zárdába menekül. A felvonás

utolsó jelenetében Omodé János vállalja, hogy kólostorba viszi a királylányt. A mű mindkét változatában Erzsébet elhatározását a vérontástól való félelem és Dávid szerelme elől való menekülése indokolja. Ugyanakkor az első kidolgozás Erzsébet választását még egy döntő érveléssel teszi érthetővé. Itt János ebben a jelenetben érkezik meg a Szepességből és elmondja a királynőnek keserű tapasztalatait: a nép tűri az idegen igit, a nemesek behódoltak, vagy meghunyászkodnak. Ugyanazok a szavak hangzanak el itt, amelyeket az átdolgozott Csák végnapjaiban a toborzásról visszatértek beszámolóján mond el János. A megfontolt Omodé fiú tehát céltalannak véli a további ellenállást, és ezért készséggel segíti Erzsébetet a szökésben. Tette motivált, míg a második változatban csak valamiféle hűbéresi hűségéből engedelmeskedik. A szerkezeti változtatás tehát jellembeli következetlenséget eredményezett. A cselekményt tekintve viszont az első kidolgozás válik következetlenné. Dávid érthetetlen gyávasága, majd harcba indulása után túlságosan hamar válik hőssé: János és Erzsébet rövid párbeszéde elegendő időt nyújt számára, hogy "győztesként" térjen vissza. Elképzelni is rossz, milyen komikusan hatna ma ez a jelenet színpadon. A felvonás befejezésének írói tévedését az átdolgozás sem küszöbölte ki - Dávid, miután megtudja, hogy Erzsébet zárdába vonult, elvakultságában Csák ellen bosszút esküszik. Igaz ugyan, hogy az nem nézte jó szemmel Dávid szerelmét, de éppen azért tartotta Trencsénben az Árpádház utolsó sarját, mert Erzsébet volt a jogcím a fennálló rend elleni lázadásra. Már pedig a zárda egyértelműen a trónról való lemondást jelenti.

A mű harmadik felvonása Zách várában játszódik.

A fiataalkori mű dajkájának helyébe az Omodék anyja, Margit lép az átdolgozásban. A szép Zách Klárának apja az udvarból akar vőlegényt szerezni, az átdolgozás növeli Zách nagyravágyását, - nem egyszerű udvaronc, hanem maga Kázmér herceg a királyné testvére a kiszemelt vőlegény. Margit viszont egyik fiát szeretné a szép és gazdag lány férjéül. Klárának nem tetszik mindez, tapasztatlanságában is érzi, hogy apja magas hivatalához nem a legegyszerűsebb úton jutott. Ártatlan ellenvetéseire ugyan megszólal Záchban a lelkiismeret hangja, de ezt hamar elhallgattatja: "ott a jog, hol haszon s erő"./62/ A fő vonalaiban egyező első jelenetet egy alaposan megváltoztatott rész követi. Az alaphelyzet még ugyanaz: Zách a királyt várja vendégül és helyette Csák lép be. A folytatás már más. Az első kidolgozásban a házigazda megretten~~é~~, Csák bosszújától fél. Az átdolgozás csak a kellemetlen helyzetet hangsúlyozza: Csák váratlan megjelenése épp a legrosszabb pillanatban, Róbert Károly látogatása előtt történt. Az átdolgozás Csákja tehát nem kicsinyes bosszúálló, Zách sem az életéért remegő aljas áruló. A király jöttét jelentő bohóc szavaira a megrettenő Zách elbűjtatja ellenfelét. A bohóc nem teljesen következetesen megformált alakja a második változatban is megmaradt, sőt itt nagyobb szerephez jutott. Az 1843-as műben a király megjelenése után jóformán csak néma szereplő már. Az átdolgozásban az üres kincstára miatt panaszkodó Károlynak a bohóc a vagyonek kobzásokat ajánlja. Ez a rossz tanácsadó szerepkör hiányzik az első változathoz, itt rögtön Csákra terelődik a szó. Druget azt javasolja a királynak, hogy kegyelmével állítsa maga mellé Csákot. A későbbi mű-

62. i. m. 46.: harmadik felvonás 137. sor

ben maga Zách ajánlja ezt, ő meggyőződésből állt a király mellé, de egykori vezérét még most is tiszteli. A király nem kegyelmez ellenségének. Csákot orgyilkosokkal akarja megöletni, csupán Druget van a kihallgatás nélküli ítélet ellen. Zsámbokréti és Druget vitája Csák kivégzésének módjáról megegyezik a két műben. /63/ A szavazásnál Zách is az orgyilkosságot támogatja. Ezután lép elő rejtekhelyéről Csák. Miután hallotta a végzést, kihallgatást kér, hiszen "kihallgatatlan magyar nemest ítélni nem szabad." /64/ Az első kidolgozásban, miután Druget támogatja ezt, a király keserűen kifakad az "új pártütés" láttán. A magyarokat viszálykodó, megbízhatatlan nemzetnek tartja. Csák tanácsa a királynak: váljon magyarrá és rázza le a pápai befolyást. A mű egyik változatában sem merik nyíltan elítélni Csákot, a király gyáván megsemmisíti az ítéletet. De míg az 1843-ban keletkezett drámában jogos Károly félelme, hiszen Csák megfenyegeti, hogyha baja esnék, közelben várakozó csapata megbosszulná, addig az átdolgozásban csupán személyének varázsával, egykori híveit még ma is megbénító tekintélyével válik sérthetetlenné. Távozása után az első változatban a király gyáva zsarnok mi-volta még inkább kirajzolódik, hiszen a nemesekkel újból kimondatja a halálos ítéletet. Orgyilkost maga Zách ajánl - Dávidot. Az átdolgozott drámában Zách nem ilyen aljas gonosztevő. Itt a király egy hivatásos olasz bérgyilkost bíz meg a feladattal, Dávid pedig maga jelentkezik. Róbert Károly tehát a gyáva zsarnok, az idegen király a drámában, akinek alakja már eleve jogossá teszi Csák lázadását.

63. i. m. 46.: harmadik felvonás 353.-364. sor

Csák végnapjai, MÖM, I. 420. oldal

64. i. m. 46.: harmadik felvonás 405.-406. sor

Itt említeném meg, hogy a Mózeshez hasonlóan átdolgozott Csák végnapjai megváltoztatja ezt a felfogást, Róbert Károly alakját Csák méltó ellenfelévé "növeszti", mai történelemszemléletünkhöz idomítja. Ez a változtatás megmászja az egész dráma mondanivalóját, és főleg Csák figuráját. Brutus helyett Don Quijotet kapunk, a donkijotizmust maga Keresztury Dezső tartja jellemzőnek Csákra, munkájához írt utószavában. /65/ Pedig Csák, ha mai történelemszemléletünk esetleg annak is találja, nem tragikomikus alak, hanem tragikus hős. Az átdolgozás jogosságát Keresztury Dezső Brecht és Dürrenmatt drámáival igazolja. Valóban van ilyen munkának létjogosultsága, de ekkora beavatkozás után már nem beszélhetünk Madách-drámáról: az új változat, hasonlóan Illyés Kegyencéhez, egy új dráma már.

A negyedik felvonást is átdolgozta Madách, s ez az átdolgozás jelentős változtatásokkal járt együtt. 1843-ban még hiányzik a toborzásból visszatértek beszámolója, hiszen itt Csák budai útjáról volt szó csupán. Hogy az ország közömbösségéről adott lesújtó helyzetképet Csák híveinek véleményével felerősíti, hangsúlyozza, megsokszorozza a dráma, annak oka az átdolgozás időpontjában keresendő. 1861-ben, Solferino után még aktuálisabbak lettek Berend szavai:

"Bejártam minden rejtekebb tanyát,
Hol bujdosót remélheték találni,
Vagy elvonultan váró honfiút.
Találtam is, de elszánt párthívet nem.
Sok van, kinek gond üli homlokát,
Ki könnyes szemmel néz az árva honra

65. Madách Imre: Csák végnapjai, Magvető Könyvkiadó,
Bp. 1969, Utószó: Keresztury Dezső

S epedve áhít jobb jövőt; mi haszna

Ha nincs, ki férfias karokkal

A sors gyeplőit megragadni merje."

Tévedés ne essék: ezek a mondatok majdnem szó szerint az első változatban is elhangzanak - ott a zárdában~~x~~ készülő Erzsébetnek mutatja be János ezt a lesújtó képet. /66/ Az átdolgozás viszont éppen a főhős előtt tárja fel ezt a szomorú kórképet. Noha Csák előre látja harcának értelmetlenségét, bukását, mégis vállalja a küzdést - ez a vonása, Sötér István szerint, a Tragédia megoldására emlékeztet, "a kitatás, a küzdés-bízás, a cselekvés jelszavait hangoztatván". A tanulmánynak ebből származó következtetéseivel már nem tudok teljes mértékben egyetérteni. Az okfejtés Lukács György megállapításának cáfolatán alapszik. Ez a következő:

"... aki nem a néppel, a tömegekkel együtt, azok soraiban keresi a felszabadulást, azt az események logikája szembe állítja a néppel, a tömegekkel és - akár akarja, akár nem - ki-fejlődik benne a nép, a tömegek lenézése, az undorodás tőlük." /67/

Mikor és miért alakult ki a Madách és a tömeg közötti konfliktus? - kérdezi Sötér István. A mikorra 1859, a miértre a forradalom elmaradása a válasz.

"Madách egész rokonszenve Csáké és Brutusé, akik harcoltak a népért, mely "meg nem érdemelte". Nyilvánvaló, hogy Madáchnak a nép ily hibáztatásában nincs igaza."

Eddig teljesen egyetérttek. A következtetésen azonban módosítanék. A kérdéses konklúzió így hangzik:

66. Csák végnapjai, MÖM, I. 427.-428. oldal

i. m. 46.: harmadik felvonás 565.-572. sor

67. Lukács György: Madách tragédiája, Szabad Nép, 1955. márc. 27.

"De Csák azt bizonyítja, hogy Madách nép-szemlélete az 1859 utáni csalódásban nyeri magyarázatát - csalódásban, mely egyrészt patrióta szívének sebéből fakad, másrészt a történelmet, a politikai helyzetet tévesen értelmező liberális gondolkodó rövidlátásából."

Véleményem szerint nemcsak az 1859 utáni csalódásból nyeri magyarázatát Madách nép-szemlélete, hiszen ez a látásmód adva van korábbi drámáiban is. Maga az első Csák végnapjai is tükrözi ezt. A főokot a romantikus-liberális felfogás átvételében, mély átélésében látom, és ezt csak megerősítik a negatív hatású tapasztalatok: először 48 bukása és Mária testvérének brutális meggyilkolása, s csak másodszor az 1859 utáni remények megghiúsulása. Miután téves elképzeléseit kétszer látja igazoltnak Madách, természetes, hogy ekkor kap legerősebb hangsúlyt a "hitvány tömeg", ekkor legélesebb a konfliktus a tömeg és a nagy egyéniség között. De nem innen ered. Tovább folytatva következtetéseit, Sőtér István elveti Lukács György megállapításait:

"Madách nem "undorodik" a néptől, a tömegektől, - hanem felállít egy hamis, noha egészében jóhiszemű formulát: a nagy ember /Miltiades/, a szabadsághős /Brutus, Csák, stb./ harcol és elvérzik a népért, mely ezt nem érdekli meg, s nem képes az áldozatot felfogni. Ezt a formulát leljük meg a Tragédiában - ezt a Csákban is." /68/

A legutolsó állítást ismét megkérdőjelezném, szerintem mindezt egyértelműen csak a Csákra lehet vonatkoztatni, s bár a Tragédiában is megvan ez a

68. Sőtér István: Romantika és realizmus, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956
- 247.-248. oldal

negatív szemlélet, ott nem kizárólagos: a történelem vizsgálata nyomán ennek ellenkezőjével, a néptömeg pozitív vonásaival is találkozunk Madách. /Párizs/ Tehát a Tragédia már egy bizonyos fejlődési fokot képvisel a Csákkal szemben: a nép-szemlélet olykor módosul, a téves meggyőződés nem olyan szilárd már.

Tovább vizsgálva a jelenetet, láthatjuk, hogy még a Csák végⁿapjai tömeg-szemlélete sem teljesen azonos a liberális ideológia felfogásával. Berend hiráda nem tetszik a meggondolatlanságig vakmerő Omodé fiúnak, Miklósnak. Így magyarázza a siker elmaradását:

"Ki várhatott mást? - nem tudók-e rég,
Hogy a bátor kevés,~~a~~ a gyáva sok,
De az nem számít itt s ott egyiránt:
A nagy tömeg mindig a győ~~z~~tesé."

Csák elfogadja az érvelést, de az, amit ő mond, sokkal több ennél:

"Jól mondd Miklós! mért is vártam eddig,
Mért zörgeték pulyánál, udvaroncnál,
Midőn karom bír még dárdát hajít~~ni~~
S szül még gyermeket mindennap a haza,
Ki vagy koldulni vagy rabolni termett,
Nem veszthet semmit s így hívem leend.
Oh mert a gazdag fél kiszállni síkra,
Hogy elkobozzák búzaföldeit,
Koldushadat hát, jól kiéhezettet,
Mindegy akármit, mely üszköt, dsidát
Hajítani tud. S a puha dús lakába
Ki dob koldusnál üszköt szívesebben? -
Majd amit e hitvány haddal kivívok
Élvezni fogja, aki szid, az is,
S megéljenez mint a hon hű fiát."

Horváth Károly így értelmezi ezeket a sorokat:

"Túlzás lenne ebből olyan következtetést levonni, mintha Madách valamiféle parasztforradalomtól várta volna az ország függetlenségének~~é~~ visszaszerzését. ugyanis arról van szó, hogy amit e "hitvány" haddal kivív majd Csák, annak a haza is élvezni fogja hasznát. De jól rávilágít ez a részlet arra is, hogy Madáchnál a tömegek megítélése más gyökerű, mint a legtöbb liberális nemesnél. Madách ugyan pesszimisztikusan ítéli meg a tömegek állhatatosságát vagy bátorságát, harci következetességét, de nem fél forradalmi lendületüktől." /69/

Igen, ez az eltérés tapasztalható a Csák tömeg-szemléletében és ezen alapszik a Tragédia párizsi színeinek tömeg-képe is.

Itt kezdődik tulajdonképpen az 1843-as első változat negyedik felvonása: Csák hazatérve kudarc~~ál~~ végződött budai útjáról elhatározza, hogy rongyos haddal vívja ki a szabadságot. Ilyen csapatokat akar szervezni társaival, de Omodé János nem vállalja ezt. Értelmetlennek látja a harcot, őt magát is csak esküje köti ide. /Az átdolgozásban Berend és Miklós beszámolója után közli ezt./ Csák lelkesedésében, tettvágyában szinte nem is érti János elhatározását, de amikor megtudja, hogy a királylány zárdába vonult - feladja a harcot. Nem akar Károly helyett más idegen királyt trónra segíteni. János ellentmond neki:

"..... nem egy leány, de a hon

Jóléte volt, mi a harctérre űzött."

A harc nem ezért értelmetlen.

"Ki öljük-e magunkat a leányért,

69. Horváth Károly: Madách Imre, Irodalomtörténeti közlemények 1958. 2-3. és 4. szám - 262. oldal

Hogy új nép szállja meg e Kanahánt?
Tíz évi harcunk ezreket tiport el,
Csak egy csata kell még, melyben legyőznek,
Vagy melyben győzünk - nincs többé magyar
S csontok fölé emelhetjük királyunk."

Ezt az alternatívát, Jánosét, mindeddig nem méltatták eléggé. A hazáért lelkesedő, küzdő Miklós, vagy maga Csák nem embere a józan megfontolásnak. A költő rokonszenve ezé a lángoló hazaszereteté, de számol a valósággal is: Csák kísérlete bukásra ítélt, reménytelen. Az 1861-es átdolgozásban az itt vázolt drámai helyzet átvétele még aktuális, korához szóló tartalmat is kap: némi megértés érezhető benne az 59 után várt nemzeti kibontakozás elmaradása iránt. Bécsnek eredményes magyarok ellen lázító nemzetiségi politikája miatt is, a vérveszteségeket még ki nem heverő magyarság miatt is féltő volt, hogy egy esetleges győzelem is pirrhusi lett volna. Természetesen más János felfogása, mint Záché. Ezé a becsületes megfontolás és óvatosság, amazé a minden áron kiegyezésre való törekvés. Madách el-
lene volt minden^{elytelen}alkunak - talán ezért változtatta meg a második változatra Zách jellemét: míg először csak az aljas áruló bűnhődik, addig a későbbi Zách lényegében jóhiszeműen cselekszik, amikor behódol és büntetése mégis rettenetes lesz. Ettől a büntetéstől /az egész nemzetséget kiirtják/ még maga Csák is megborzad: a sors intését látja benne.

Csákra nem hatnak János érvei, elűzi színe elől. Ami ezután következik, lényegesen egyszerűbb az átdolgozott Csák végnapjaiban. Az 1843-ban keletkezett drámában egy új színt iktat a negyedik felvonásba Madách. Az első szín végén Dávid örjöngve követeli Csáktól, mondja meg, hová lett Erzsébet, de

az nem törődik vele és Miklóssal elhagyja a várat. Dávid romantikus bosszú-monológja fejezi be az első színt - és ezek az események kerültek az átdolgozás negyedik felvonásának végére is. A második szín erdős tájon játszódik. Csák magányos remekként készül a halálra. /A társadalomból való kivonulás motívuma egy másik ez időtájt keletkezett művében, a Csák tréfában is megtalálható: a csalódott Zordy, miként Shakespeare Timonja, megundorodik az őt körülvevő társaságtól és szintén magányosan akarja leélni életét./ Miklós ugyan kéri, hogy mellette maradjon, de Csák őt is elküldi. Csupán annyit enged meg, hogy évenként ismételten eljöjjön erre a tájra. Halálát a dombtetőn álló öreg cser kidőlése fogja ^{majd} jelezni. Ez a költői gondolat a Mózesben ismétlődik meg, a Csák végnapjai átdolgozásából elhagyta Madách. A természetfeletti erővel támogatott próféta-vezérnél sokkal hatásosabb, erőteljesebb ez a költői megoldás. A magára maradt Csák hosszú monológjában a harc elvesztése, a végső bukás fölött kesereg. A monológ főbb gondolatait átveszi az átdolgozás is. Amikor Miklós további cselekvésre buzdítja, Csák csalódottan, mélységesen megrendülve válaszol. Ez a válasz, az első kidolgozás nagy monológjának tömör, hatásos összefoglalása, egyúttal az 1859 utáni mély csend fölött érzett csalódás drámai erejű kifejezése is lehetne.

"Mit nekem a nép - mit nekem haza! -
Megérdemléd sorsod, mert esküdet,
Melyet Szer terén őseid kimondtak,
Megtörted. - És mégis, mégis siratlak,
Hogy önmagadnak ástad sírodat;
Mint hogyha a sors zúzott volna tönkre:
Mert pusztá hont egy Béla földérít,

De egy elkorcsult népet senki sem."

Az első változatban az erdőben játszódó színben értesülünk a Zách család szörnyű tragédiájáról. Az irtóhadjáratnak esett áldozatul a Záchokkal rokon Omode fiú Domos, és majdnem anyjuk is, Margit. A Csákhhoz menekülő nő bocsánatot kér, hogy kárhoztatta a vezér~~z~~ a rozgonyi csatában meghalt két fia miatt. Csák kérdésére:

"Hat gyermeked volt, és felét az ég
Elvette már: Kettőt adál a honnak,
Egyet Károlynak, mind három halott,
Most melyik fáj legjobban?"

a válasz: Domos. És a tanulság ismét Csák nagyságát, hazaszeretetét idézi:

"Tanuld meg hát, a nő ne sírdogáljon,
Ha gyermekének kardot lát kezében,
Kivált ha a hazáért kötötte fel." /70/

Az első kidolgozás negyedik felvonása itt fejeződik be, míg az átdolgozásban Margit a trencsényi várban kéri Csák segítségét, és Dávid jelenete kerül a felvonás végére.

Az utolsó felvonás a mű epilógusa. Csák halála előtt még egyszer látni akarja a királylányt, és a zárdában Erzsébet karjai közt hal meg. Az olasz bérgyilkos itt éri utól, de tévedésből Dávidot szúrja le. Az átdolgozás formai és stilisztikai javításokon kívül nem változtatott a felvonás tartalmán. Egyetlen lényegtelen részletet, egy vallásos vigasztalást hagyott el csupán Madách. Két, számkra érdekes részt említenék meg a dráma utolsó felvonásból. Az első Erzsébet imája. A királylány zárdába léptét népért hozott engesztelő áldozatnak tekinti. Az ima a Mózes-téma egyik legszebb feldolgozása /a Mózes példájára való utalás több-

70. i. m. 46.: negyedik felvonás 387.-394. sor

szőr szerepel Madách műveiben/; ezek a sorok igazolják, hogy Mózes és Izrael példáját a magyar történelemre vonatkoztatja /és ezért elsősorban magyar mű, nemzeti dráma a Mózes is, nem pedig csak "általános érvényű" alkotás, a nagy ember és a tömeg drámája/. Ime a kérdéses idézet:

"Isten! ki mint hajdan Izraelt,
Választott népül vetted a magyart is,
Kihoztad a vad pusztaság közül,
Bevitted a termékeny Kánahánba,
Árpádot adtad Mózesül neki
S élvezni mostan mégsem engeded,
Mit jótevőn rá halmozott kezed.-

.....

Mi áldozat kell még, én Istenem?
Nincs Mózesünk, meghalni a határon,
Melyen túllépve népe üdve ér.-
De én, a Hunni-Mózesnek leánya,
Leomlok zsámolyodnál és könyörgök:
Ily áldozatnak végy fel engemet,
Csak aztán népem boldoggá legyen."

A második részlet Csák halála. A vezér még egyszer elmondhatja Erzsébettel Brutus történetét /Brutus Madách kedvelt hőse: drámát akart róla írni, a falanszter Cassiusában Ádám egykori harcostársát ismeri fel, és Csák alakjában is kicsit magyar Brutust lát/, majd végrendelkezik: halála után szórják szét hamvait magyar földön, hogy örködjön továbbra is a "népjog és szabadság" fölött. A patetikus befejezés ismét a szabadsághős erkölcsi értékeit emeli ki.

Az 1861-es Csák végnapjai bizonyos szempontból már Madách érett művei közé számítható, fordulópont művészetében. Csák monumentális alakja Ádám-mal és Mózes-sel rokon, és a rokonság egyik legfőbb

jellemzője a nagy ember - tömeg ellentét azonos jellege. De míg Csák a népben csalódik, addig Ádám számára a kérdés nyitott marad, mindig elbukik, de a hit és a küzdés révén újból és újból felülemelkedik, - végül a Mózes hoz megnyugtató megoldást: a vezér és népe egymásra találását. A három dráma közt tehát egy fejlődési folyamatot figyelhetünk meg, a Csák első lépcsőfoka ennek a fejlődésnek. Ez a fejlődési sor annak ellenére fennáll, hogy a Csák végnapjai átdolgozása 1861-ben, a Tragédia megírása után történt, hiszen az itt ismertetett nézetek kevésbé tömören és erőteljesen ugyan, de az 1843-as első kidolgozásban is megtalálhatók. Ez, a dráma első megfogalmazása nem hiába nyert dicséretet az Akadémia pályázatán. Gondolatai eredetiek, drámai helyzetei kiélezettek, s mint láttuk, az átdolgozás nem változtatott meg döntő részeket. Néhány olyan jelenet, amely a fiatal költő tapasztalatlansága miatt nem színpadszerű, illetve nem kellőképpen indokolt volt, valamint a romantika néhány szélsőséges megnyilvánulásának elhagyása /ilyen volt például a második felvonás erdei színe/ révén a Csák végnapjai méltán vált Madách elismert alkotásává. A terjengős részek tömörebbé tétele is sokat javított a mű színvonalán. Annak, hogy a Mózessel és Az ember tragédiájával még sem vált és válhatott egyenértékűvé, talán éppen az átdolgozás által meghagyott kisebb-nagyobb egyenetlenségek voltak az okai. /Ilyenek például Dávid hosszú tirádái, melyek néha elviselhetetlenül dagályosak./

Maga Arany János is, aki olvasta az átdolgozott Csák végnapjait, elismeri annak értékeit, de ugyanakkor levelében lebeszéli a még ismeretlen költőt arról, hogy ezt a művét a Tragédiánál előbb hozza

nyilvánosságra. /71/ A bírálatra érzékenyen reagáló Madách el akarja égettetni a drámát. Arany válaszevele azt bizonyítja, hogy Az ember tragédiája első értő kritikusa sem tartja értéktelen alkotásnak ezt a művet, és sietve nyugtatja meg barátját:

"A Csák úr autodaféjával sohse siessünk oly nagyon!"

71. Arany János levele Madách Imréhez /117. szám/,
MÖM, II. 1015. oldal

A Z E M B E R T R A G É D I Á J A

A nagy mű Madách filozófiai nézeteinek tárháza. Azok az eszmék, melyek egész életén át foglalkoztatták a költőt, melyekkel a műkedvelő szinten még fölül nem emelkedett drámáiban, verseiben viaskodott, a Tragédiában szinte mind érvényre jutnak, mag^gs művészi színvonalon. A Tragédia enciklopédikus jellege korántsem jelen^{ti}, hogy a költő-bölcse^lő valamiféle letisztult, megszűrt rendszerét tükrözn^e. A Tragédiában ellentétes nézetek harcolnak, nem egy eszme bizonyos átalakuláson, fejlődésen megy át. A romantikus titán Ádám idealizmusát például újra és újra kétvállra fektetik Lucifer mechanikus materialista érvei, de ezek a győzelme^k egyúttal vereségek is. Ádám hite mindig feltámad, végülis egy lényegesen rugalmasabb materialista elképzeléssel /gondoljunk a Földszellem és Éva szerepére/ egyenlítődik ki.

Hasonló a helyzet a tömeg-problémával is. A történeti színek tömegei nem mutatnak egységes képet. Ez érthető, a történelmi fejlődés nem hagyhatja érintetlenül a tömegeket sem. A tömeg fogalma sem homogén, ezért sem íté^lhetjük meg a különböző színek csoportjait egységesen - más^t jelent a csöcse^lék, a néptömeg, vagy a társadalom minden rétege - kiemelkedő hősei nélkül /pl. a londoni szín tömege/. Mivel azonban Madách elképzelése szerint a történelmet nagy egyéniségek formálják, az általuk képviselt eszmék jelentik a fejlődést, a tömegeknek többnyire csak közeg szerepe van: meny^{ny}ire hatják át a kor eszméi. A tömeg általában gátolja az eszme érvényesülését, a következtetés, ingatagság állandó jellemzője az egyes színek néptömegeinek. Nagy mértékben eltérő viszont ennek az ingatagságnak a mértéke, mások indokai. Nagy a különbség a csak jajgatni tudó, szenvedő egyip-

tomi rabszolgák és a kort úgyan "vérrel és sárral befenő", mégis bámulatos, nagy párizsi nép között. A nagy emberek történelemformáló szerepének hangsúlyozása sem érvényesül mindvégig, a londoni színtől kezdve mindinkább háttérbe szorul. A párizsi jelenetben már nem csupán passzív közeg a nép, amely a koreszmét elsilányítva, torzképpé változtatva tükrözi vissza; itt már aktív alkotó tényezője a kor társadalmi hatóerőinek. Hogy állandó és alapvető tényezőjévé miért nem válhatott, annak okairól az említett színek részletes elemzésénél szeretnék beszélni.

Az ember tragédiája /72/ sajátos szerkezete lehetővé teszi, hogy az élet alapvető kérdései, problémái a maguk változatos sokszínűségében, összetettségében egyetlen műben jelenjenek meg. Az általunk vizsgált tömeg-kérdés csak a történeti színekben jelentkezik, ezért az első három keretszín elemzését mellőzzük.

72. Az ember tragédiája, MÖM, I. 509.-701. oldal

Egyiptom - Athén - Róma

Az első történeti szín az individualizmus és a közösség-eszme ellentétének legtisztább, legélesebb megnyilvánulása. A fáraó korlátlan hatalma az egyén legteljesebb érvényre jutását jelenti, a piramis ennek szimbóluma. Ádám úgy érzi:

"Erősebb lett az ember, mint az Isten".

De két dolog, a küzdés hiánya, majd a nép szenvedései rádöbbennek a nagyravágy eszméjének tartatatlanságára, ürességére. Pedig először talán el is hiszi miniszterének hízelgő szavait alattvalóiról:

"Felséges úr! aggódva kérde néped,

Mely elvérezni boldog lenne érted...", még nem veszi észre a tömeget. Csak annyiban gondol rájuk, amennyiben nagyságát bámulják - azt a dicsőséget, amely magánnyal, boldogtalansággal párosul.

"Csak a tömeg ne sejtse kínomat -

Ha sajnálhatna, nem imádna többé." - vallja. Döntő fordulatot a haldokló rabszolga, s még inkább neje, Éva megjelenése hoz felfogásába. A szín állóképe mozgásba lendül, az események megingatják Ádámnak a nagyságba vetett korlátlan hitét is. A rabszolga halála és híres utolsó szavai megdöbbennek. Lucifer megpróbálja jelentéktelenebbé tenni ezt a hatást. Szándékát a fáraónak a rabszolga neje iránt feltámadó szerelme hiúsítja meg. Éva a trónon is hallja a nép jaját, az ő szívéen keresztül figyel fel először a fáraó e zajra. Még feltámad benne a despota, miniszterével el akarja némít~~atni~~^{atni} a jajgatást. Lucifer válasza azonban

"Azt nem bírom, ez már a nép joga,
Együtt öröklé az igával azt."

A szerelem megtanítja Ádámot a nép szenvedéseit érteni. A rabszolga szép, tömör három sora mellett Éva szenvedélyes védőbeszéde a tömegekkel együtt-érző Madách legszebb, legpozitívabb megnyilatkozásai közé tartozik:

"De hogyha a nép, e milljókaru lény,
Korbácsolt háttal jajgat odakint:
Mint fájó testnek kisdéd porcikája,
Én, én, a népnek elszakadt leánya,
Szívemben érzem szintén mind e kint."

Az élmény hatása oly erős, hogy a fáraó felszabadítja rabszolgáit. /Ez a tett nem anakronizmus, az ókori Egyiptomban Ekhnoton fáraó idején volt ilyen kísérlet a rabszolgaság eltörlésére. /Lucifer, aki először el akarta "bagatellizálni" ezt a problémát, most szellemi ellenérvekkel áll elő. Mint annyiszor, itt is a végzet szerepét hangsúlyozza:

"..... a tömeg
A végzet arra ítelt állata,
Mely minden rendnek malmán húzni fog."

A tömeget nem a fejlődés eszméi lelkesítik, az újat csupán azért támogatja,

"Mert minden ember uralomra vágy."

Ha valaki kiemelkedik a népből, mindjárt elfelejti, hogy honnan jött. Ádám nem hajol meg e nyilvánvalóan rosszindulatú, determinista érvelés előtt. Ha nincs is a szövegben erre konkrét utalás, ott láthatja maga előtt Éva példáját, aki a trónig emelkedett, és mégsem tudott felejtetni. ~~Éa~~ Lucifer szavainak cáfolata a következő szín Ádámja, a hű népvezér, Miltiades is.

Az athéni szín az egyén - közösség ellentétének

ellenkező előjelű megjelenítése. Ez az ellentét mégsem olyan teljes, mint az előző színben, ott az egyén hatalmának érvényesülése korlátlan volt, **itt** a közösség hatalma nagyon is "manipulált". Nem a silány, kisszerű tömeg pusztítja el önzetlen szolgáját, hanem egy kisszerűvé, silánnyá alacsonyított népcsoport ítélkezik. Ha a vád igaz lenne, tettük - függetlenül a népitélet negatív jellegétől - rögtön indokolttá válna.

A szín kezdetén Miltiades neje és kisfia mutat be áldozatot a távollévő hősért. Kimon a fiatalok hevességével és meggondolatlanságával ítélkezik:

"Ugyan mért ment atyám oly messze földre,

Hogy védje ezt a rongyos, gyáva népet?"

Anyja leintí, ne ítélje; de ő is retteg: attól fél, hogy ura túl nagyvá nő, az ellenséget legyőzi, de "önmagát nem győzi meg". Ez az aggodalom méltó Miltiades nejéhez, Ádám feltalálta Évát "tisztult alakban".

Ezalatt lenn a téren emberek gyülekeznek. Ezek a lézengők nem éppen a legfelemelőbb képet mutatják: arra várnak, hogy valaki megvegye szavazatukat. Ingyenélőknek, csőcseléknek bélyegezhetnének őket az első sorok után. S megjelennek a néphangulat irányítói, a demagógok. Az elsőről kiderül mindjárt, hogy felbérelték, Miltiadest akarja bemocskolni. A második demagóg becsületes ember, híve, bámulója a hadvezérnek. Becsületes, de szónoknak nagyon rossz. Egyetlen ember sem hallgatja szívesen, ha ostromozzák, "árus lelkűnek", "ebnek" titulálják. Az első szónok annál jobban érti mesteriségét, "dicső fejedelmi népről" beszél. El is éri, hogy csak őt hallgassák meg. Megvádolja Miltiadest és a nép halált kiált. Nem, korántsem önként. A polgárok akarata ez a halálos ítélet, a lehető leg-

jobb érvekkel, gazdasági kényszerrel veszik rá a rongyos népet, hogy ítélkezzen. A nép az áruló? Hogy mennyire nem, azt a zavargásra felfigyelő Éva jelenkete is bizonyítja. Mikor megtudja, hogy a nép férje fölött ítél, olyanokon kéri számon ezt, akik Miltiádésznek hálával tartoznak. A vén Krispos válasza a legjellemzőbb meghatározása ennek a kényszerített néphangulatnak:

"Engedj meg asszonyom, kettőnk közül
Csak egyik élhet. Három gyermekemmel
Tart, aki így szavaztat."

Nem Krispos a gyáva és aljas, hanem a megszólított polgár, aki vagyonát féltve nem mer szembeszegülni a közhangulattal. /Ha ugyan ennek a hangulatnak a kialakításában nem épp neki is része volt./ A polgár ilyen álszent módon védekezik:

"Ah, asszonyom! keservesen esik bár,
De mit tegyünk, ez a néphangulat!"

Ezután jelenik meg a bajkeverő Lucifer azt az álhírt hozva, hogy Miltiades megneszelve az elleneké szülő ítéletet, seregével a városra tör. A tömeg kétségbeesése határtalan. Úgy látszik, nincs menekvés. Ám ugyanaz az aljas vádló, az első demagóg, aki előbb még halálát kívánta, most köpönyegét fordít:

"Hódolni neki
Elébe a kapukhoz!"

Tehát ismét nem csupán a nép aljasságáról van szó. A szégyenteljes pálfordulás, miként a szégyenteljes ítélet, ismét irányított. A hű feleség nagysága, hazaszeretete itt nyilatkozik meg legszebben. A katonáival megérkező Miltiades szemrehányással fogadja. De csakhamar kiderül, hogy a katonák csupán a sebesülten hazatérő vezér kíséreteként jöttek, Miltiades mit sem tudott az ellene forraltakról. Éva

megnyugszik. A nép viszont feltámad, ismét vádol. Éva már sajnálja, hogy férje hű maradt hazájához, a férjét védő asszony beszél csak belőle:

"Csak láncot érdemel e csőcselék".

A nép még hajlana a vezér meghallgatására, de minden eddiginél brutálisabban avatkoznak be azok az erők, amelyek ezt a színjátékot rendezték:

"..... Kiáltsatok,

Rongy lelkek, vagy dögöljete meg éhen."
Miltiadesnek nincs lelkiereje védni magát, elárulva, elhagyatva mondja el a népről a leglesújtóbb, legelítélőbb szavakat:

"E gyáva népet meg nem átkozom,

Az nem hibás, annak természete,

Hogy a nyomor szolgává bélyegezze,

S a szolgaság vérengző eszközévé

Súlyessze néhány dölyfös pártütőnek,

Csak egyedül én voltam a bolond,

Hívén, hogy ilyen népnek kell szabadság."

Valóban nem ért meg ez a nép még a szabadságra, de aljassága, gyávasága éppen annak a következménye, hogy ez a szabadság nagyon is korlátozott volt. Sajnálatos módon a "vérengző eszköz" súlyosabban ítéltetik meg, mint a "néhány dölyfös pártütő."

A császárkori Rómába jutva az első látásra úgy tűnik nem sok mondanivalónk lesz. A színben tömegjeleneteknek nincsenek, nagyon felületesen azt is mondhatnánk, hogy a színben a tömegábrázolás hiányzik. Pedig ebben a színben jelentkezik szinte legösszetettebben a kérdés. A haldokló Róma az eszme-nélküliség, a kilátástalanság és a legszélsőségesebb individualitás színtere. Míg Egyiptomban a tömeg az egyéni nagyság minél teljesebbé tételét szolgáló eszköz; az athéniek pedig a plasztikusan meg-

jelenített gazdasági kényszer miatt önnön érdekeik elárulóivá válnak; addig Rómában a tömeg megsej jelenik. A tömeg-fogalomhoz szervesen kapcsolódik a közösség fogalma. Ezt a bemutatásra sem érdemes, cirkuszt követelő csőcseléket legkevesbé sem nevezhetjük közösségnek, e szétzilált, atomjaira bomlott embercsoport megannyi kis Sergiolus és Catulus csupán. Ez a szín a mélypont, egy kor, amelyben a nép jelentőségét veszti, mint társadalmi tényező. De jelentőségét, értelmét veszti az individuum is - célok, eszmék nélkül, a pillanatnak élve, a gyönyörök között az tűnik el ezeknek az ember~~nek~~eknek az életéből, ami egyetlen kor hőségéből sem hiányzott: a tartalom, a küzdés és az eszme. Remekül jellemzi ezt az állapotot Cluvia győztes dala:

"Bolond világ volt hajdanában:

Brutus nem ült szép villájában,

Kardot fogott s harcolni méne,

Mint hitvány zsoldos, s még mi végre?

A rongyos nép jóléte végett,

A tar földön érte el is vérzett."

Szinte hihetetlennek tűnik, hogy ez nem gúny, hanem a dárídózó urak őszinte véleménye.

Az eddigiek csupán egyik oldalát jelentik a római szín tömegábrázolásának. A mélypont a közösség teljes felbomlása. Ugyanakkor, ha közösségről beszélünk, csúcspont is ez a szín. A másik tömeget, az őskeresztényeket, mivel talán a legnagyobb kohéziójú közösség, a Tragédia legkiemelkedőbb népcsoportjának tekinthetjük. De erről - bizonyos szerkezeti okok miatt - csak a következő fejezetben szólunk.

Róma - Konstantinápoly - Prága

Miként a másik, az őskeresztények csoportja is néma marad a színpadon, a költő csupán a kéjencek üres, megvető nyilatkozataival és reprezentánsuk, Péter apostol szavaival jellemzi őket. Péter apostol nagy tirádájában /"Te nyomorú faj! - gyáva nemzedék..."/, a Tragédia nyelvileg talán legszebb részében mondja el Madách legélesebb bírálatát Róma népéről, és ugyancsak Róma püspökének szavain keresztül értékeli legtöbbször egy közösséget:

"S kik a cirkuszban himnusz énekelnek,
Míg a bőszt tigris keblöket kitépi,
Új eszmét hoznak, a testvériséget
És az egyénnek felszabadulását,
Melyek meg fogják rázni a világot."

Madách tehát innen, ebből a korból származtatja az egyenlőség-testvériség eszmét, mint erre már korábban, a Commodus elemzésénél is utaltunk. Feltehető a kérdés: miért ilyen egyértelműen pozitív az őskeresztények értékelése a műben? A római szín a bizáncival való kapcsolata mellett összevethető még bizonyos szempontból a párizsi színnel is. /Sőt, a londonival is: a vásár forgataga és a cirkuszi csőcselék a polarizálódás tekintetében hasonlítható össze./ A párizsi nép a másik római csoport modelljének felel meg. Több szempontból is, így a történelmi szituációt tekintve: az őskeresztények és a párizsiak egyaránt egy kialakuló új eszmét képviselnek /Bizánc és London előkészítői/. Ám fontosabbnak tartom ennél a formális szempontnál, hogy mindkét csoport zászlóvivője, vezető ereje a képviselt eszmének, szemben az eszme kiteljesedését ábrázoló jelenetekkel, ahol a vezető erő az egyéni-

ség és a tömeg éppenséggel fékező, gátló tényező. Ezzel a megállapítással csupán azt a helytelenül általánosító nézetet szeretném cáfolni, miszerint Madách csupán a "nagy emberek formálják a történelmet"-képletet alkalmazná. Madách, mint annyi más filozófiai kérdésben, itt sem egy általa elfogadott tétel illusztrálását nyújtja, meggyőződése mellett - jelen esetben: a ~~nyá~~ nagy emberek haladást előrevivő eszméi meghíúsulnak a tömeg passzivitásán - helyt ad kételyeinek is: talán mégsem így igaz, hiszen két adott történelmi korban, az őskereszténység és a francia forradalom korában, a tömegeknek az eszmét támogató aktivitása, sőt az egyénnél nagyobb szerepe a haladásban kétségtelen. És ez, bármennyire is merésznek tűnjön a kijelentés, a forradalmi változások jelentőségének megsejtésére utal. Hogy elképzelésemet világosabbá tegyem, Madách filozófiai zsenialitásának ezt a bizonyítékát egy másik, közzismertebb problémához hasonlítanám: Újabb munkákban gyakran találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy noha Madách csak az idealista és mechanikus materialista iskolákat ismerte, Luciferrel szemben a materialista Földszellem és Éva szerepében dialektikus vonások is fellelhetők, nem beszélve Lucifer öröklétének igazolásáról: Madách Sátánja "a tagadás ősi szelleme", gátja minden létnek, aki miatt az Úr teremteni kényszerült. Lucifer tehát

"eredetére nézve a dialektikus tagadás, amely a Tragédiában sokszor metafizikai negációvá merevül." /73/

Végül az őskeresztények és a párizsi forradalmárok ábrázolásának különbségeiről néhány szót. Az őskeresztények értékelése egyértelmű, míg Pá-

73. i. m. 6.: 475. oldal

rizs "nagyszerű kép" volt ugyan, "ha vérrel és sárral volt is befenve". Ez utóbbi okairól majd később, a szín elemzésénél írnék. De miért egyértelműen pozitív a tömeg értékelése a hatodik szín végén? Mert Madách-Ádám idealista meggyőződése az eszme-hit, habár kétségtelenül gyakran megingatják ezt a hitet Madách-Lucifer materialista kételyei. És az őskeresztény közösség a dogma nélküli, tiszta hit legigazabb képviselője a történelem folyamán. Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a Tragédia vallásos, vagy netalántán katolikus mű, csupán azt, hogy szerzőjének meggyőződése volt a keresztény istenhit. Ez a - filozófiailag objektív idealista - világnézet győzedelmeskedik a determinista, mechanikus materialista szemléleten. Egyébként ez a haladóbb felfogás is, gondoljunk csak arra, hogy korunkban a mechanikus materialista filozófiai iskolák szorultak leginkább háttérbe. Ezt a győzelmet illusztrálja a mű befejezése is, az "ember: küzdj és bízva bízzál!", bár ez a befejezés nem képes megnyugtató megoldást adni a feltett kérdésekre.

Konstantinápoly az előző szín végéhez kapcsolódik, a hit eszméjének elsíntáulását mutatja be. A szín jó példája annak, milyen önkényes módon kezeli Madách a történelmet, hogyan alakítja elképzeléseihez. Nem riad vissza az anakronizmustól sem, egy időbe helyezvén a kereszties háborúkat és az áriánus eretneküldözést. /Pontosan a Tasso eposzából is jól ismert vezér az első keresztiesháborúban vett részt, Jeruzsálem ostroma után - 1099 - Galilea és Antiochia fejedelme; míg a Tragédiában is említett niceai zsinat 325-ben, a rimini pedig 359-ben volt, és az egész eretnekségen győzött 380-ig

Nagy Theodosius császár. Tehát több mint hét évszázad a két kor távolsága./ Hogy tovább fokozzuk az időbeli zűrzavart, a rabló, martalóc lovagoktól való retteget a "szent háborúk" korának hanyatlását idézi, azt a kort, amikor a lovagok a Szentföld helyett Bizáncot foglalták el. Ez ismét száz év eltolódást jelent. Azt hiszem, érthető, mi volt az író szándéka ezzel a ~~re~~fogással: a kereszténység történetének sötét lapjait egybeolvasztva még élesebb kritikát mondhatott a "szereket egyházáról". Bizáncban - ellentétben Rómával - az egyének mellett csoportok is mozognak a színpadon. Ezek a csoportok - polgárok, lovagok és "népségeik", barátok és eretnekek - együtt alkotják a heterogén tömeget, amelyet Ádám-Tankréd "még forrongó zűrnek" jellemez. Ez a részletes, sokrétű tömegábrázolás lehetővé teszi a szövegelemzést is.

A Tankréd vezette lovagok a Szentföldről visszatérőben szállást kérnek a bizánciaktól. A rabló, erőszakoskodó martalócok miatt rémült polgárok nem nyújtanak födéltséget Tankréd seregének sem. Az, hogy a kereszténység fővárosában így fogadják a Szent Sír harcosait, ismét a tömeg pesszimista megítélését látszik alátámasztani. Lucifer igyekszik is kihasználni a kedvező helyzetet, de Ádám védelmébe veszi a polgárokat, megindokolva viselkedésüket:

"Imé, látjátok, ez átkos gyümölcse,
Ha aljas tervvel annyi martalóc
Kezében a szent zászlót lengeti,
S gyáván hízelgve a népszenvedélynek,
Hivatlanul törekszik fel vezérül."

A "gyáván hízelgve a népszenvedélynek" sor az athéni szín első demagógját juttatja eszünkbe. Ezután a védőügyvédnek szegődött hős váratlanul ellentmondásba keveredik önmagával, mikor a lovagerények

dicsérete után a következőképpen folytatja:

"..... mink vagyunk hivatva

E ronda démont féken tartani

S vezetni, hogy vágyának ellenére

Nagyot s nemest műveljen szüntelen."

A "ronda démont", a tömeget aljas ösztönei ellenére kell tehát szüntelen "nagyra s nemesre" kényszeríteni. Ezzel a tipikusan individualista felfogással már találkozhattunk az athéni szín végén, de ott más volt a konkrét cselekményhelyzet. Miltiadesnek megvolt az oka a tömeg elitelésére: bukása indokolja keserűségét, az "aljas csőcselék" látja, nem a mozgató erőket. Itt viszont jóval kisebb a tömeg vétke, sőt ezalól a véték alól maga a hős menti fel a bizánciakat, mégis elitélő szavakat hallunk. Mi az oka az ellentétek e különös szimbiózisának? Az ismert romantikus-liberális nézetnek kritikátlan átvétele és rossz helyzetben való alkalmazása, miszerint a nagy vezéregyéniségek kényszerítik a tömeget, akarata ellenére is a jobbra, nemesebbre - a haladásra. Annak a nézetnek, melyet jegyzeteiben így fogalmaz meg Madách:

"A gyáva nép közt csak egyes nagyok fonják a történetet." /74/

Ezért könnyű a visszavágás Lucifernek:

"Szépen szólsz Tankréd, ámde majd ha a nép

El nem hiendi többé, hogy vezér vagy..."

Az első vágást még kivédi Ádám a szellem magasabbrendűségének érvével. A következő ellenvetésre már nem ily egyértelmű a válasza.

"És ha szellem mála is lesz?

Leszállsz-e hozzá?" -

hangzik a kérdés.

"Hát nem nemesb, ha őtet emelem fel." -

74. MÖM, II. kötet 768. oldal

így a válasz, vagyis - mint a későbbiek folyamán ez kiderül - a keresztesvezér nem tudja elképzelni a tömeg felemelkedését, csupán egyesek felemelkedését a tömegből az idealizált "szent" rendbe.

"Szűkkeblűség társt be nem fogadni,

Irigyelve részét a pályabérben" -

mondja, a rend tehát nyitva áll mindenki előtt. Ez a rend a lovagok közössége, és azt is sejteti Madách, hogy osztályközösségről van szó /magától értetődően beszél pl. a lovagok népségeiről, tehát szolgáliról/. Noha idealizált ez a lovagrend, ismét bebizonyosodik, hogy Madách néha ösztönösen is olyan történelem-szemléletet villant fel, amely közelít korunk felfogásához, gondoljunk csak Lucifer gúnyos mondataira:

"Ez az egyénnek felszabadítása?

Csodálatos fajú testvériség."

A konkrét cselekmény, Tankréd katonái is cáfolják vezérük irreális elképzeléseit a rendről, az Izaura jelenet indulásánál és a búcsúcédulás barát fellépésekor /újabb anakronizmus/.

Ádám szemében a lovagi ideál általános elterjedése jelenti a beteljesülést, noha ennek megvalósításában maga is kételkedik. Lucifer a rend lezüllesztésének megjósolásával támad. A válasz bizonytalan:

"..... Míg rendünk összedül,

Tán szent tanai a tömegbe hatnak."

Ez után a szinte előre megjósolt bukás után játszódnak a szín eseményei, amelyek a hős kétszeres csalódását, kiábrándulását hozzák. Az eretnek-jelenet az őskeresztény-közösségnek, tiszta mártíromságának torzképe, antitézise; az Izaura-epizód a "Felmagasztalt női ideál" lovagi eszményének igazi arcát mutatja meg. Konstantinápoly az egyik legellentmondásosabb szín. Eszmei bizonytalanságok

/a tömeg - nagy ember viszony ellentmondásos felfogása/ mellett a cselekményben is érzünk olykor disszonanciát, pl. az egyébként nem mefisztói Lucifer enyvelése Helénével /Márta kertje!/. Ugyanakkor egyik legtalálób, legszellemesebb ötlet a kiválasztott eretnekség: az egyetlen i különbségének kiemelése. Bármennyire is nem lényeges része volt ez az eretnek-mozgalmaknak, még az áriánizmusnak sem, épp szemléletességének, jó megválasztásának köszönheti azt, hogy ma már a művelt köztudatban jelképnek számít. Bizánc az egyik legjobb ellenérv a Tragédia katolikus volta ellen. A költő állásfoglalása kritikus: a mű keretszíneiben szabadon használja fel a dogmát, alakít rajta, az eretnek-jelenet pedig maga bírálata az egyházi dogmatizmusnak. A jelenet cselekményének elemzését mellőzném, noha színpadon talán egyik laghatásosabb része a műnek.

A barátok és eretnekek elvonulása után Ádám tanácstalan: hogyan fajulhatott így el az őskeresztények tiszta közössége. Lucifer válasza: az ok az eszme győzelme, amely megszületése után rögtön magában hordja halálát is. Ez a determinisztikus nézet nem győzi meg Ádámot, az egyén előre vivő szerepében látja ismét a megoldást:

"Valóban, elhajítanám kardomat,

És visszamennék éjszakai honomba,

.....

Ha titkos szó nem súgná szüntelen,

Hogy e kort nékem kell újjáteremtni."

A szín elején már találkozhattunk a nagy egyéniség történelemformáló szerepének ilyen felfogásával, ezért hangzott disszonánsul a Tankréd elképzelt felemelkedés. Ennek az idealista elképzelésnek teljes cáfolatát adja itt Lucifer, a szükségszerűség

felismerése tézisének szinte teljesen szabatos meghatározásával:

"Hiú törekvés. Mert egyént sosem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Úszója, nem vezére, az egyén. -
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.
Nem a kakas szavára kezd viradni.
De a kakas kiált, merthogy virad."

Csupán a történelmi hatóerők tisztázása marad el, csak a "kor" és a "század" megértéséről beszél ködösen Lucifer.

A szín további részében a búcsúcédulás barát már csak az eretnekviták ± betűjére teheti fel a pontot a korból kiábrándult Ádám előtt; és a hoszszadalmas, lírai, bár a Lucifer-Heléne kettős miatt néha vegyes érzelmeket ébresztő Izaura-epizód is ezt a kiábrándulást teszi teljesebbé. Noha Éva szerepének számos közös vonása van az itt tárgyalt kérdéssel, ezt a kapcsolatot a párizsi szín kettős Éva alakjánál szeretném részletesebben tárgyalni.

Az első prágai szín szerepe Rómáéval állítható párhuzamba. A hős elvonul a kor küzdelmeitől és a magánéletben akar nyugalmat lelni. Rómában a perc öröme volt életének tartalma, Prágában a világtól elzárkózó alkotó munka, a tudomány. A cél nélkülség /Róma/ eleve tarthatatlan, de nem lehet a kort tudomásul nem véve csak egyéni céloknak élni sem, ez derül ki Prágában. A kisszerű kor alkimiára, csillagjóslásra kényszeríti a nagy tudóst, nem nőhet naggyá az, akinek lehetősége lenne rá. Kepler Madách legkedvesebb történelmi alakja, benne egy

kicsit saját magányát, kívülrekesztettségét írja meg. Müller Borbála, a maga tragikus könnyelműségével, gyarlóságával a Tragédia Évái közül legközelebb áll a kínzó és mégis oly kedves emlékehez, Fráter Erzsikéhez. A nép? Miként Egyiptomban, passzívan tűr és szenved. Létezéséről is szinte csak Kepler anyjának sorsából értesülünk, mikor az bosszorkánysággal vádolt anyját próbálja védeni a császár előtt. Nem véletlen, hogy a törpe kor súlya alól menekülni akar a tudós. Róma gyógyszeréhez, a mámorhoz fordul, noha sokkal enyhébb a forma: a borban keres vigasztalást. Elaludván megálmodja Párizst, az egyetlen, csodálatos korszakot, melyből Ádám nem ábrándul ki. Az álom az álomban funkciójáról sokat írtak már. Szerintem az a felfogás áll a legközelebb az igazsághoz, mely szerint a kettősség oka az, hogy a kor pozitív értékelése indokolható legyen: ide nem a vesztére törő sátán vezeti Ádámot, ezt a kort maga álmodja meg.

Mielőtt a párizsi színre térnék, szükségesnek tartom az elemzés eddigi szerkezetét megmagyarázni. A fejezetek a Tragédia szerkezetét próbálták követni, figyelembe véve a tézis-antitézis-szintézis tagolását. Egyiptom-Athén-Róma esetében ez többnyire világos, elfogadott elv: tézis - az egyéniség korlátlan hatalma alárendelve a tömeg, antitézis - a demokrácia /éppen kizárólag politikai jellege miatt/ összeütközésbe kerül az egyéniséggel, szintézis - az egyén és a tömeg teljes fölbomlása, szét hullása. Ez a három lépcső ugyanakkor megfelel az ókori társadalmak három fejlődési fokának is. A második fejezet egy pozitív célokért küzdő közösség harcát, majd a győzelem után e célok visszájára fordulását mutatja be, végül ismét a közélettől való

visszavonulásban próbál kiutat találni. Itt egy társadalmi rend kialakulásának csíráit /mint majd Párizsban is/, megvalósulását és egyidejű hanyatlását, végül pedig üressé válását, törpévé, jelentéktelenné süllyedését figyelhetjük meg. A képlet ugyanaz tehát, mint előbb. Elemzésem nem követi a színek tagozódását. A római szín két vonalát azért választottam el, mert nem csak az első hármas egység lezárását, de egy új kezdetét is tartalmazza ez a jelenet. Természetesen ez a tagolás csak a tömegkérdés szempontjából érvényes, az Ádámot lelkesítő koreszmék váltakozása színenként történik. A viszony tehát az őskeresztény-jelenet és Bizánc között ugyanaz, mint Párizs és London között, és hasonló Egyiptom és Athén kapcsolatához.

Párizs - London

Párizsban Ádám a nagy népvezér, Danton alakját ölti fel. Lucifer néma szereplő, a szín cselekménye a szónok körül játszódik. Danton nagy szónok volt és rendkívüli szónoki képességeit csodálatosan állítja elénk Madách. Igazi népvezér, egy a forradalmi néppel. Első pillanatban a római színt idézi fel bennünk: Péter apostol állt ilyen tűzzel egy újért küzdő tömeg élén, ő képviselte ily egygyéforrottan a közösséggel egy haladó eszme győzelmes harcát. Miért lesz mégis a párizsi nép halálatlan, egyik percben még vezéréért halálba menő lelkes tömeg, a következőben már fejét követelő véres csőcselék? Mert a nép ingatag, szeszélyes, befolyásolható és csak eszköze a történelmet irányító nagyoknak. Ez a közismert, egyoldalú magyarázat. Pedig nem csupán erről van szó. Erről is - hiszen a tömeg-pszichózis fontossága, szerepe, valamint egészen más szempontból a madáchi liberális eszmérőlőség tömeg-felfogásának léte tagadhatatlan. De éppen a párizsi szín a legjobb példája a tömegről kialakított felfogás sokoldalú motiválásának, indoklásának. Vizsgáljuk meg a szín eseményeit.

A jelenet Danton szónoklatával kezdődik. A téma egy tábornok árulása, akét Danton lefejeztetett, mert

".... katonáink élén meg hagyá

Magát veretni."

Az ítélet indoklását is felhasználja arra, hogy a néphangulatot minél jobban a maga oldalára állíthassa, vezéri tekintélyét még jobban megerősíthesse. A népet dicsérő szónoki fogások talán az athéni szín rossz emléké, a csőcseléknek hízelgő demagógját idéznék fel bennünk, ha nem a nép forradalmi

erényeit, áldozatkészségét dicsérné Danton. A lelkes ifjú tiszt öngyilkossága is szinte jó alkalom szónoki képességei kipróbálására - a pillanatnyi megrendülést is helyzete megerősítésére használja ki:

"Kár érte, egy ellenséges golyót

Megérdemelt."

A beszéd eddigi részének célja a forradalmi elszántság növelése mellett a tömeg megnyerése is: Danton maga mellé akarja állítani a népet. Megtudjuk, hogy a forradalom többi vezérével való leszámoláshoz szeretné megszerezni támogatásukat. Indok: a Konvent soraiban árulók vannak. De míg árulásuk mibenlétét nem nevezi meg - addig Saint-Just vádjai Danton fejére bebizonyosodnak magából a szín cselekményéből is. A vádemelésig és a hős bukásáig azonban még szólnunk kell az oly sokat vitatott kettős Éva epizódról.

A "népember", a forradalom vezetője szerelmet vall a vérpadon az arisztokrata Évának, és undorodva utasítja vissza a forradalmárnőt. A márkínő szinte elérhetetlen magasságban áll, eszményi alakja Konstantinápoly Izaurájára emlékeztet, míg a másik Éva a legszörnyűbb, emberi vonásaiból kivetközött eszkimónő előképe. Mi az oka Éva színenkénti teljes átalakulásának, hogy lehet egyszerre a legerényesebb hitves /Athén/, szerető anya /Falanszter/, kéjnőként /Róma/, rabszolgaként /Egyiptom/ is mélyen érző, lelkében tiszta, igazabb életre vágyó nő; ugyanakkor felületes, kacér polgárlány és feleség /London, Prága/, sőt, végsőkéig elállatiasodott nőszemély? Ádám jelleme fővonásaiban mindig ugyanaz marad, a minden bukás után új eszmékért lelkesedő, küzdő hős következetesen keresi a választ arra, hogy mi lesz az emberiség sorsa, folyamatos lesz-e a fejlődés? Bár Lucifer

mindkettőjükre álmot bocsát, azt hiszem, logikailag csak az a felfogás igazolható, miszerint Éva Ádám álmának része, szereplője. Szerepe csak Ádámhoz való viszonyában, küzdelmének pozitív vagy negatív támogatásában mérhető le, tehát akár segíti, akár akadályozza Ádám harcát - mindenképpen előre viszi. A nő ilyen nagymértékű függése a férfitől, mint tudjuk, Madách nőfelfogásának következménye. Sem erre, sem kialakulásának személyes forrásaira nem térnek ki. Egyetlen megállapításra mégis:

"Madách életében a konzervatív anya és a "modern"-nek képzelt, de valójában üreslelkű és felületes feleség közt az élet a vitát az előbbi javára döntötte el - s így Madách számára az igazi nő a hagyományok őrzésének jelképe lett." /75/

Főleg ez az oka a márkinő hibás eszményítésének, az "elhagyott oltár mártírja" iránti csodálat pedig szinte megváltoztatja a párizsi szín Ádámjának jellemét. Danton itt nem az eszméért küzdő fedhetetlen hős, akit a hálátlan nép, a törpe kor ítél bukásra - ez a Danton sokkal inkább a konkrét történelmi alak, mint az "örök Ádám". Most ő hagyja cserben az eszmét, "vágyódásért a zsarnok-uralomra" és "rokon-szenvért az arisztokratákkal" /Saint-Just/ itéli el. Ezek a vádpontok igazolódnak a cselekmény folyamán: előbb le akar számolni Konvent-beli ellenfeleivel, majd a forradalom-ellenes eszmét valló márkinőt védi, sőt, mint Horváth Károly írja tanulmányában, annak bátyját is megmenti,

"aki pedig a királyság elszánt híveként mutatkozik be neki." /76/

Waldapfel József "Madách és Fourier" című tanulmányában nagyon helyesen állapítja meg, hogy

75. i. m. 6.: 473. oldal

76. i. m. 6.: 482. oldal

"A forradalmas néptömeg egésze erkölcsileg fö-
lötte áll Dantonnak." /77/

Ezt a márkinót leszűrő sans-culotte magatartásával
igazolja: az ékszert, amellyel egy arisztokrata
meg akarta vesztegetni, Danton elé helyezi:

"Imé e gyűrű a hon zsámolyára
Kezembe nyomta az egyik cudar,
Midőn nyakának tartám késemet.

Azt tartja e faj, hogy rablók vagyunk."

A párizsi szín-végi bukás nem jár együtt a kor-
ból való kiábrándulással, ezért a második prágai
színen is elismeréssel beszél az elmúlt korról,
ahol egy eszme megvalósulásáért vívott harc állt
a középpontban. Az őskeresztényekhez hasonlóan a
forradalmárok tömege is minőségileg különbözik a
többi népcsoporttól: nem a koreszmét torzító, el-
terjedését gátló passzív közeg, hanem annak céljait
felismerő, megvalósulásáért harcoló erő. Méghozzá
vezető erő, a kornak olyan folyama, melynek való-
ban csak "Úszója, nem vezére az egyén." És ezt a
pozitív értékelést nem kisebbíti az sem, hogy a
két Éva szerepeltetése itt nem pozitív irányban
hat. Az arisztokratatánc ugyanúgy Madách nőfelfo-
gásának és személyes tapasztalatainak kivetítődé-
se, mint a másik. Az első az "örök Ádám" jellem-
módosít, a második a tömeghez kapcsolódik, annak
negatív reprezentánsa. A forradalom híve, hiszen
vezérének életét mentette meg, de állatiasága és
véres tette egyben kidomborítja a tömeg hibáját is:
"vérrel és sárral" feni be a kort, tehát eszköze-
iben elitélendő. Ez az álláspont a liberális-re-
formista nemesi ideológia álláspontja, amely igény-

77. Waldapfel József: Madách és Fourier, Magyar
Tudomány, 1965. 6. szám -
384. oldal

li ugyan a nagy francia forradalom vívmányait, de annak radikalizmusától visszariad. A párizsi Ádám is mintha ilyen liberális nemes típusa lenne. Hogy maga Madách ennél lényegesen tovább megy, ha fél is tőle, de szükségesnek tartja a forradalmat, azt az ébredő Kepler nagyszerű értékelése bizonyítja:

"Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!

Vak, aki Isten szikráját nem érti,

Ha vérrel és sárral volt is befedve.

Mi óriás volt bűne és erénye,

És mind a kettő mily bámulatos.

Mert az erő nyomá rá bélyegét."

Még egy szempontból bizonyítható, hogy Madách nagyon is pozitívan értékelte a párizsi jelenetet. Szabad György hívja fel monográfiájában /78/ a figyelmet arra, hogy Madách számára a francia forradalom hármasszója a 48-as törvényekhez való ragaszkodással, azok megtartásával egyenlő. Politikai hitvallásában Madách /amelyben országgyűlési szereplése elé írja meg röviden politikai alapelveit/ kifejti, hogy népképviselői alapelvei a "szabadság, egyenlőség, testvériség" és

"Ez elvek le vannak... már téve az 1848-dik évi törvényekben is, melyek minden további státus-élet egyedül létező kiindulási pontjai reánk nézve..." /79/

Az álom nagysága még jobban kiemeli a második prágai szín sivatagságát, kilátástalanságát. A jele-

78. Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján /1860-61/, Akadémiai Kiadó, Bp 1967 - Madách "polit. hitvallomása" c. fejezet 423. o.

79. Képviselőházi beszéd, 1861. máj. 28., MÖM, II. kötet, 684. oldal

net nagy részét kitöltő tanítvány-epizódnak egy vonatkozása van még témánkkal - tanár és tanítványa beszélgetésének elején megismerhetjük Kepler ítéletét kora tömegéről:

"...az igazság rettentő, halálos,
Ha nép közé megy a mai világban.
Majd jó idő, óh bár itt lenne már,
Midőn utcákon fogják azt beszélni,
De akkor a nép sem lesz kiskorú."

Milyen "rettentő, halálos" igazságra jött rá a tudós, melynek elterjedésétől fél? Egyszerűen arra, hogy korának minden eszméje, tudománya, művészete, még a vallás is jelentőségét veszti egyszer, amikor "Az egyszerű és természetes" lesz a valódi nagyság. Ez az eszmei relativitás, a kor és eszme egybetartozásának, majd elavulásának, új korban új eszme által való kiszorításának tézise többször fogalmazódik meg a műben, így például Cluvia dalában, vagy Konstantinápolyban, az eretneküldözéssel kapcsolatosan:

"Amott azok, kik békóban sietnek
Mártírhálálra
.....
...azért meghalnak, mit utódaik
Az utcaléggel gondtalan szivandnak."

Ebből a 40-es évektől elterjedt történetfilozófiai felfogásból táplálkozik Ádám meg-megújuló eszme-kitűzése, a küzdés értelme.

Párizs fényében nevetségesnek látja tehát korát Ádám, szkepszise általános. Ezért szeretne látni egy olyan új világot, amelyért Párizs népe harcolt. Lucifer Londonba vezeti.

A londoni szín kezdő karéneke a Tower bástyáján álló Ádám fülében az élet szép, "buzdító verseny-

dala"-ként hat, azt a megvalósult, előítéletektől mentes világot tükrözi, melyet Kepler vázolt a Tanítvány előtt. Nincs szükség többé korlátokra, engedni kell az eszmék nyílt küzdelmének, "majd az élet / Korlátozza önmagát." Ádám boldognak látja ezt a kort, ahol

"Eltűntek a rémes kísértetek,
Miket a múlt megszentelt glóriával
Hagy a jövőre kízó átokul.

Szabad versenytér nyílt meg a kebelnek." Lucifer ismét a megfelelő ponton támad, felidézi az elmúlt küzdelmeket, amelyek bukást, kiábrándulást hoztak, annak ellenére, hogy a korokat megfelelő távlatból nézve folyamatos a haladás, nem csodálatra méltóak-e például az egyiptomi gúlák, ha leszámítjuk a rabszolgák nyögését? /Érdekes módon, éppen a sátán érvel itt azzal, amivel később Ádám az Űrjelenetben: noha minden küzdelme bukással járt, érdemes volt a harc, mert minden új eszme "előre vitte az embernevet". Csakhogy Lucifer alapállása éppen fordított: nem "nagyok" tűnnek-e a múlt egyes korszakai bizonyos távolságból, pedig akkor, tehát a valóságban a koreszmék megbuktak./ A másik ellenérv az élet elsekélyesedése, amely már

"Többé nem tenger küzdő, fényes árja,
Síma mocsár csak, békával tele."

Az az elmaradott társadalmi viszonyaink következtében kialakult romantikus antikapitalizmus tükröződik itt, amelyet már versei elemzésénél is kimutattunk és Arany János öregkori költészetében is fellelhető. De Ádám még ezt is elfogadná, hisz "Kárpótol a közjólét érzete". Ez utóbbi hiedelmét hivatott tönkrezúzni Lucifer "szemléltető oktatása" - leszállva a vásári forgatagba lelepleződik ez a "közjólét". Mivel "nincsen már kiváló", ezúttal nem

öltöznek híres történelmi alakok mezébe, szemlé-
lőként vegyülnek el a zajgó tömegben. És felvonul
előttünk a klasszius kapitalizmus panoptikumának
számos figurája. Szinte minden szereplő csak fo-
kozza Ádám kiábrándulását: a művészet és a tudo-
mány elaljasodását jelképező Bábjátékos és Nyegle,
a kapzsi kereskedők: az ékszerárusok és a kocs-
máros, a még kapzsibb kegyetlen tőkések, a bánatu-
kat italba fojtó munkások, hatalmukkal nyersen visz-
szaélő katonák és gyáva mesterlegények, az engedé-
lyes koldus és a "kontár", az elítélt munkás és az
őrült Lovel, a cigányasszony, a kéjhölgy és a nála
nem sokkal erényesebb polgárlányok. Érdemes kiemel-
ni az elítélt munkás történetét. A munkás felesé-
gét elcsábító gyáros, Lovel fia megölését szenvte-
lenül, a tényeket csupán regisztrálva mondja el Lu-
cifer. A kivégzés izgalmaira váró polgárlány visel-
kedésével éles kontrasztban áll a munkások együtt-
érzése, az elítélt tetteinek társadalmi indítékait
megértve lázadó, már-már forradalmi buzdításuk:

"Ne félj, ne félj, meg léssz boszúlvány egykor."

"Emelkedjél fel, ők a csúfosak."

Sajnos a kis epizód e biztató motívuma elsikkad és
a munkás tragédiáját háttérbe szorítja az őrült Lo-
vel atyai fájdalmanak ábrázolása.

A legnagyobb csalódást azonban Éva, az öntudat-
lanul is romlott, kacér polgárlány és a cigányasz-
szonynál nem különb kerítő anya okozza. A megvásá-
rolható szerelem, költészetének üressé válása az
utolsó, döntő bizonyíték arra nézve, hogy ez a vi-
lág is halálra van ítélve. Nem változtat ezen a
szánandó nyomorultak szerepeltetése sem: a rokon-
szenvvel figyelt munkások lázadozása céltalan, a
diákok ifjúi tüze, lelkesedése elmúlik, visszájára
fordul. A nyomorgó koldus, vagy az elesettségében

is némi fényt hozó virágárus lány alakja is csak aláhúzza a "szabad verseny" kegyetlenségét.

A londoni szín nem ér véget Ádám csalódásával, a híres haláltánc-jelenetben újból feltűnnek a vásár alakjai, ki némán, ki utolsó szavaiban még egyszer jellemezve életét és annak reménytelenségét ugrik a maga ásta sírba.

"A hét letelt, a szombatest itt,

Kinyugszom végre fáradalmit." -

mondja rezignáltan a munkás, és őt is elnyeli a tátongó málység. Itt válik véglegessé a londoni szín nagyszerű kapitalizmus-bírálatának hibája: a vásár többi alakjához hasonlóan a munkást is halálra itéli Madách.

"Bár tudja, hogy a kapitalizmus anarchiájára kollektív társadalmi rendnek kell következnie - írja Waldapfel József -, nem látja, hogy mi a jelentősége a kapitalizmus megdöntésében a munkásosztálynak. Bemutat ugyan munkásokat, sőt a munkásosztálynak az öntudat különböző fokán álló típusait állítja szembe egymással. Az egyiknek a fejlődéséből is látunk valamit akkor, mikor a nyomortól, megaláztatástól és családi sérelemtől lázadásba kergetett társuk halálba hurcolását látja. Van szó a jelenetben bérharcokról, munkanélküliségről és még sok mindenről. Mindezek azonban egymás mellé rendelt külön-külön vonások a kapitalizmus romlottságának rajzához." /80/

Ha a munkás sírba száll, miért menekül meg ettől Éva? Lényegében a polgárlány is halálra van ítélve, ruhája sírba is hull, csak az "örök Éva",

80. Waldapfel József: Irodalmi tanulmányok, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1957 - 450. oldal

Ádám társa, a szerelem jelképe menekül meg. Kepler ítélete a Tragédia egyik legkiábrándítóbb Évájáról, Müller Borbáláról a következő volt:

"Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt."

Ugyanezt az ítéletet ismétli meg a költő más helyzetben a londoni szín végén, bizonyítva, hogy a nő helyzetét, lelki elsilányulását a társadalom bűnének róttá fel. Éva alakján keresztül többnyire csak a "nő-felfogás" problémakörét szokták elemezni, holott a történelmi színekben alakja összefonódik ~~szóval~~ a tömeggel, általában képviselője, sőt, Ádámmal való elsődleges kapcsolata révén reprezentánsa. Kezdvé a fáraót a rabszolgák jaját meghallani tanító asszonytól a szebbre, jobbra vágyó római kéjnoon át az eretnekek és eretneküldözők harcát legjobban megszívredő zárdaszűzig, a sekély kor még sekélyebb polgárasszonyától a forradalmáron át a kizsákmányolás által elaljasított kacér londoni polgárlánykáig minden Éva a tömeg része is. Gyakran a tömeg legfontosabb képviselője is, és sokszor az ő viselkedése a leginkább ható tényező - például a prágai szín Müller Borbálája a legsokoldalúbban jellemzett alak a törpe kor törpe emberei között; értetlensége, önző kicsinyessége konkrét kifejezőjévé válik annak a korhangulatnak, melyből Kepler menekülni kíván. Madáchnál a tömeg nem feltétlenül azonos a néptömeggel, gondoljunk például a Csák tréfa tömegére. Sőtér István szerint "tömegben Madách az athéni demagógot éppúgy érti, mint a bizánci szerzeteseket, az eretnekeket, a polgárokat, sőt a patriarchát." /81/

81. i. m. 5.: 283. oldal

Így ide tartozik a prágai udvar is. A tömegnek ehhez a tág értelmezéséhez hozzá tehetjük, hogy Éva alakjának elemzésekor a férfi és nő viszonyának kérdésén kívül egyenrangú kérdésként merül fel a nagy ember és a tömeg kapcsolatának problémája is. Az emancipációt is helytelenítő híres akadémiai székfoglalójában írja Madách:

"A nő nem egyszerűen csak ember, ki egyszer-
mind nőnemű is, mint azt a rideg logika dik-
tálja, de utolsó ízéig egy sajátos vala-
mi, - specifice nő." /82/

Fordítva is igaz: a Tragédiában a nő /Éva/ nemcsak specifice nő, de utolsó ízéig egy sajátos vala-
mi, - ember is. Az Ember, mint a tanítvány, a rab-
szolga, a virágáruslány, stb. Egy azok közül, aki-
kért a Hős /Ádám/ harcol, akinek értetlensége, kis-
szerűsége miatt bukik szüntelen. És akikért áldo-
zata mégsem hiábavaló.

Madách nem ismerte és nem ismerhette a marxiz-
must. Tömeg-felfogásának ideológiai forrása a ne-
mesi liberalizmus, de kialakulásához hozzájárultak
még szabadságharc utáni élményei /a legsúlyosabb
testvérének és sógorának Balogh Károlynak meggyil-
kolása/, valamint a nemzetközi helyzet is: III.
Napoleon sikeres államcsínye maradandó hatást tett
a korabeli értelmiség tömegről alkotott nézeteire.
Ezek a hatások járultak hozzá, hogy Madách szemé-
ben úgy tűnt: ez a társadalom

"az egymást keresztező erők zilált káosza, ame-
lyek egymás megsemmisítésére törnek, s amely
az egész emberi társadalom valamiféle szét-
hullásához, sőt pusztulásához vezetne. Ezért
képzelhette, hogy a jövő szocialista társadal-

82. "A nőről, különösen aesthetikai szempontból",
MÖM, II. 583. oldal

ma nem a polgári forradalmak analógiájára jön létre, az elnyomók és elnyomottak küzdelméből, hanem a tudomány szervező munkáján keresztül." /83/

Pedig az elnyomottak társadalmi változást előkészítő erejét, jelentőségét nem csak a párizsi forradalmároknak ábrázolja Madách, ily szerepe van a római szín öskeresztényeinek is. Ha Madáchban erősebb a filozófiai hajlam, talán tudatosult volna a műben ábrázolt történelmi korok alapján, hogy nemcsak az új eszme eltorzítója, megsemmisítője a tömeg, de a társadalmi változások idején a haladás bázisa is. Az eszme győzelmének tehát előfeltétele a tömegek támogatása - ez Róma és Párizs tanulsága. Persze ezt a tanulságot ma már könnyű levonnunk, a korábban leírt okok miatt a Tragédia még nem épülhetett viszont erre az alapra. Ádám bírálatot mond a szabad verseny társadalmáról és a tudomány vezette kollektív társadalmat kívánja helyébe:

"Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a mezítnen ellennek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.
Kutyáknak harca ez egy konc felett.
En társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
Es melynek rendén értelem viraszt."

Ide kívánczik még néhány észrevétel a mű szerkezetéről. A hegeli történelemszemlélet hatását sokszor túlhaladottnak tartja a Madách-irodalom. Külsődleges jegynek vélik az Egyiptom-Athén-Róma

83. i. m. 6.: 486. oldal

színek tézis-antitézis-szintézis jellegét, és inkább csak az ellentétességre, az eszme visszájára fordulására hívják fel a figyelmet /despotizmus-demokrácia, polgári forradalom - megvalósult polgári társadalom, stb./ Ez utóbbi ugyan^{úgy} nem vihető végig következetesen, mint a hármas tagolás. Szerintem a Tragédia a történelmi múlt színeiben - noha nem tudatos szerkesztés eredményeképpen - nemcsak a koreszmék fejlődését és bukását tükrözi, de ábrázol egy-egy társadalmi rendszert is, annak hőskorában, kifejelett és hanyatló szakaszában. A rabszolgatartó ókor képe szinte tökéletes, s ha a római szín őskeresztény-jelenetét leválasztjuk, a feudális középkor ideológiai támaszának, a vallásnak hőskorával a második tabló is teljes. Itt azonban csak a hit oldaláról világítja meg Madách a kérdést, bár a lovagrend és a tömegek viszonyát "elemző" Ádám szavain, továbbá a hanyatló, felbomlóban lévő feudális társadalom modelljének megfelelő Prága jelentéktelenségbe süllyedő, Rómához hasonlóan halgatásra ítélt "mögöttes" tömegén keresztül ismét többet sejtethünk. A két hanyatló korszak reménytelenségére jellemző, hogy Ádám mindkettőben elfordul a társadalmat előre vivő "nagy és szent" eszméktől, "pihenni vágyik". E korokban nincs csalódás, bukás - a hősnek az első pillanattól kezdve nincsenek illúziói, ezért vonul vissza a magánélet szférába. És mi a helyzet a polgári társadalommal? Tézis: a forradalom, antitézis: a megvalósult polgári társadalom. Londonban már csak szemlélő Ádám, de a szín elején még itt is hisz az eszmében, nem ismeri a "közjólét" árnyoldalait. A csalódás után úgy tűnik lezárulnak a polgári társadalmat ábrázoló jelenetek. A történelem itt tart, a kapitalizmus hanyatló kor-

szaka, az imperializmus éppen úgy a jövő fejleménye, mint az új társadalmi rendszer, a szocializmus. De az utóbbi csírái mellett a kor szellemi életében elterjedtek a polgári társadalom széthullását, bukását jósló nézetek is. Ezt a hangulatot tükrözi misztikus-költői formában a temető-jelenet. És ez a haláltánc-fantazmagória a tulajdonképpen harmadik szakasz. Az eredmény tehát a következő:

1.

Egyiptom

Athén

A császárkori Róma

2.

Az őskeresztények Rómája

Konstantinápoly

Prága - I.

3.

Párizs

London

A londoni haláltánc

Ez a szerkezeti vázlat természetesen nem szállhat a már ismert felosztásokkal vitába, benne csupán egy segédeszközt akartam adni egy lehetséges értékeléshez. Az egyes színeket a könnyebb megértés érdekében választottam szét önkényesen, végig nem tévesztve szem előtt azt, hogy ez egy bizonyos szempontból készült: a Tragédia tömegábrázolásának szempontjából. Csakis ennek a kérdésnek kiszakított, önálló vizsgálatával lehet ezt a következtetést levonni. Ádám és Lucifer "ideológiai küzdelmét" véve alapul már nem áll így a felosztás.

Végül el kell ismerni, hogy minezt csak mai történelemszemléletünk segítségével tudjuk kihámozni a Tragédiából, amely a történeti jelenetek szerencsés kiválasztásával tükrözheti ezt is. Mivel azonban Madách a fejlődést idealista módon, a koreszmék meghatározó jellegéből vezette le - az eszmét érvényre juttató tömeg szerepe csak két színben válik döntővé. A történelmi színek fejlődésében Madách az eszmék váltakozására, fejlődésére koncentrál és nem ismeri fel a társadalmak fejlődését, váltakozását. Ha ismerhette volna a történelmi materializmust, valószínűleg nem hagyta volna figyelmen kívül, hogy a feudális és kapitalista társadalmak létrejöttében elsődleges szerepe nem magának az eszmének, hanem az annak győzelmét kivívó tömeg^{ek}nek van. És nem hagyhatta volna ki a jövő társadalmánál a "hőskort", azt a kort, amikor a "szocialisztikus eszméket" megértő tömegek vívják meg győztes harcukat. A törvényt nem ismerte fel, ezért létrehozója az új rendnek a tudomány, ezért nem helyezhetők a falanszter és vele a jövő jelenetei az itt vázolt struktúrába.

A jövő képei és a megoldás

A falansztert tehát a tudomány teremti meg. A sokat vitatott jelenet első labilis pontja ez. És hátra van még a szín tartalma, a gyakran félreértelmezett és könnyen félreértelmezhető, az egyéniséget megbénító rettenetes társadalom képe, Ádám minden eddiginél nagyobb csalódása. Nagyon sokan bírálták ezt a jelenetet, csak néhány érvet sorakoztatnék itt fel ezekből. Semmiképpen nem fogható fel a szín mai szocialista társadalmak bírálatául, de nem tekinthető az utópista szocialisták nézetei megörökítésének sem. Fourier-től legfeljebb csak a falanszter elnevezést vehette Madách, hiszen a nagy francia gondolkodó rendszérének éppen

"Az egyéniség megmentése egyik fő ágazata, s már-már egyik dicsősége." /84/ -

írja Erdélyi János, a Tragédia egyik első bírálója. Szintén Erdélyi veti Madách szemére, hogy talán éppen a Fourier-tanítvány Considerant művének az egyéniség felszabadításáról írt példáját fordítja visszájára Michelangelō alakjában. Ez - az utópista szocialista elképzelések visszájára fordítása - jellemző a színre, Madách falansztere inkább a burzsoá kritika elferdített ismertetéseire támaszkodik. A lehetséges forrásokat alaposan feltérképezte irodalomtörténetírásunk, elég csak néhány megállapításra utalni: Sötér István a falanszteri nevelés elveiben a manchesteri iskola érzelmes művészet-ellenes elveit valló Dickens regény-

84. Erdélyi János: Válogatott művek, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1962 - 552. o.
/Magyar Klasszikusok sorozat/

alak, Gradgrind hatását említi /85/, Baranyi Imre a Lukács Móric-féle tanulmány mellett egyéb forrásokat is felkutat az utópi~~iszkizmsz~~must ismertető-rágalmazó Athenaeum cikkek között, /86/ Dobossy László példának Dosztojevskij meglepően hasonló, torz nézeteit hozza fel egy orosz Fourier-követőről:

"A Ciceroknak kivágják a nyelvüket, a Kopernikusokat eltapossák, a Shakespeare-eket megkövezik: ez a sigalyevi tan." /87/

Waldapfel József "Madách és Fourier" című tanulmányában /88/ bizonyítja, hogy a "tökéletes boldogság" társadalmának megálmodója is számol ennek a társadalomnak a hanyatlásával, és az a nézet, miszerint Madách csak a falanszter-keretet vette Fouriertől, téves. Az a következtetés, hogy Madách kizárólagos forrása volt a francia gondolkodó, véleményem szerint ugyanígy nem állja meg a helyét. A tanulmány rámutat, hogy Madách elképzelései nem állnak ellentétben Fourier tanaival, ez igaz, ugyanakkor a kispolgári talajról induló utópista szocialisták nézetei gyakran tartalmaznak olyan elemeket, melyeket a kapitalista társadalom felépítéséből kölcsönöznek. Ide tartozik például a végső-kig vitt munkamegosztás, vagy a művészet-ellenesség. Ezek bemutatásánál valószínűleg merített a költő más forrásokból - így az utópista szocialistákat ismertető-bíráló cikkekből is. Az utóbbi elképzelés, hogy a szocialista társadalomban a művészet, mint "célszerűtlen" dolog, elsorvad, magának

85. i. m. 5.: 235. oldal

86. i. m. 1.: 56.-60. oldal

87. Dobossy László: Adalék Az ember tragédiája falanszter jelenetének magyarázatához, It, 1958. - 149. oldal

88. lásd i. m. 77.

a költőnek is lehet aggálya - gondoljunk csak a Madáchnál forradalmibb és ebben a kérdésben tájékozottabb Heinére!

A falanszter-szín negatívumai nem tűnnek olyan súlyosnak, ha ^amű egészében vizsgáljuk ezeket. A falanszter rideg, célszerű társadalmának kialakítója a végzetes küzdelem a Nap és a Föld kihűlésének veszélye^{ellen} egyike a legpesszimistább elképzeléseknek Madách korában. Nem véletlen, hogy az Ádám kétségbe ejtésére, sőt, mint azt Waldapfel József meggyőzően kimutatta /89/, fizikai megsemmisítésére törő Lucifer épp ezt választotta. Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy az ember elpusztítására mind nagyobb súlyt fektető Lucifer kezét a jövő képeiben nem köti többé a történelem, itt nem lehetséges már a "párizsi szökés", és ezért a legsötétebb elképzeléseket eleveníti meg Ádám előtt. Ezért is ilyen a falanszter. Ha a kompozíció következtében érvényesülő pesszimizmus még talán nem volna megfelelő és erős ellenérv a falansztert a szocializmus megvalósulásának beállító nézetek^{kel} szemben /90/, az itt következő idézet már kétségtelenül az:

"...ennek a falanszternek hibái és bajai nem a szocializmus következményei, hanem a "világ vége" - a föld és az emberiség pusztulása - közeledtével a szocializmus ellenére érvényesülő szerencsétlenség." /91/

A kép tehát sötét, mégsem reménytelen egyértelműen.

89. i. m. 80.: ~~544~~ 455. oldal

90. Legkirívóbb példája ennek a hamis felfogásnak az 1937-es hamburgi Tragédia-előadás, ahol a falanszter szín díszletei fölött ez a cirillbetűs felirat állt: szovjet és szovjetparadicsom.

91. i. m. 77.: 386. oldal

Vizsgáljuk meg a falanszter "tömeg-jelenetét"! A Tudóssal folytatott párbeszéd után ismerkedhetünk meg a falanszter közösségével. Első benyomásunk is az, hogy semmiképpen nem a közösség társadalmával állunk szemben, hiszen csak az alkotó egyéniséget nyomja el, a többi embertől nagyon is elválík egy, az élet-halál ura, az Aggastyán. A Tudós is inkább hatalma révén válik ki a falanszter szürke masszájából, tudása nem állítható párhuzamba az emberiség nagy szellemeinek alkotó munkájával - ő is, mint a szín elején bebizonyosodik, valószínűleg csak a fejalkat meghatározó jellege miatt válhatott tudóssá. Nem véletlen, hogy a falansztert sokan fasisztoid elképzelésekkel vetették össze: a vezér-elv, a fejalkat alapján eldöntött képességek, az ilyenfajta "tudományos" párválasztás és gyermeknevelés a fasizmus kelléktárába tartoznak. Mégsem teljesen sötét a falanszter képe - szürke gépemberei, "számozott kvantumai" között újra és újra megszületnek a plátók és lutherek, akik a borsón is szépet álmodnak, és akik minden tilalom ellenére újra szítják a tüzet. Szörnyű az emberiség nagy szellemeit ilyen körülmények között látni. Eleve bukásra ítélt, céltalan lázadásuk. De ugyanakkor vigasztaló is, hogy az emberiség agóniája szülte kegyetlen rend sem képes végleg kiirtani az egyéniséget. A nagy szellemek megalázó helyzetének bemutatása döntő érv Lucifer kezében Ádám teljes kiábrándításához, de talán éppen ez az érv, nem a lázadás hiábavalósága, hanem a lázadás léte kelt némi kétséget később annak megítélésénél, hogy vajon igaz volt-e a Lucifer mutatta jövő? És Ádám kétszer is elfogadja a luciferi képet: előbb az úrjelenetben, amikor céltalannak látva a földi küzdelmeket az anyagi világtól teljesen el akarja sza-

kítani a szellemi létet, és az utolsó színben, amikor az eszkimó-jelenet hatására öngyilkos akar lenni. Mindkét szín végén azonban maga Ádám kerekedik felül kétségein. Az űrjelenetben levonja a következtetést:

"..... mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt,
Mindegy, kereszt~~es~~ vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernevet."

Tehát minden eddigi kort képes a haladás lépcsőfokának értelmezni - még a falansztert is. A nagy történelmi alakok sorsában nem csupán a rend embertelenségét, de az egyéniség elpusztíthatatlanságát is láthatta. És ha a szellem lázadását még el is lehet talán tiporni, az emberi érzéseket semmiképp sem. Ez Éva jelentősége a színben, szerelmén keresztül megpillanthatjuk az embereket a "számozott kvantumok" mögött. A megbüntetett nagyokkal szemben ő félreérthetetlenül a luciferi szándékok ellen lép fel, ismét "elrontja annak legszebb percét".

Ez a reménysugár segíthetett Ádámnak abban, hogy a falanszter kudarca ellenére, a küzdéstől elszakadni vágyó, tiszta szellemi létre törekvő kísérletének megghiúsulása után is számot tudjon vetni földi küzdelmeivel, újra értékelje azokat, és ennek eredményeképpen vállalja tovább a harcot. Bizik a haladásban, bár Lucifer a föld kihülésének jóslatára emlékezteti. Nem hisz neki, úgy érzi, a tudomány dacolni fog a végzettel.

"S aztán? van-é küzdés, nagyság, erő
A mesterkéltn világban, melyet az

Ész rendezett teóriáiból,

S melyet magad szemlélhetél az ~~ixmént~~?" -
kérdézi Lucifer a falanszteri csalódásra hivatkoz-
va. Ádám válasza optimista:

"Csak mentse meg a földet - elmúlik

Az is, mint minden, ami hivatását

Betölté s akkor újra felmerül

Az eszme, mely éltet lehel reája."

Visszatérve a földre Lucifer kijátssza utolsó
tromfját: a föld kihülőben van,

"A tudomány nem győzött végzetén".

A végtelen jégvidéken Lucifer megismerteti Ádámot
az elállatiasodott eszkimóval. Az embert brutáli-
san legyűró anyagi erők győzelmét, döntő fölényét
illusztrálja a sátán az "éhes gyomor filozófiájá-
val". A klasszikus "sok az ember - kevés a fóka"
érvelésnél még rettenetesebb a költészet, a szép-
ség lealjasodásának hatása. Szívében a végtelen
mélyre süllyedt eszménykép, az elállatiasodott,
önmagát felkínáló eszkimónő /Éva/ képével, végső-
kig kétségbe esve búcsúzik Ádám az álomtól, a tör-
ténelemtől.

Ébredése után öngyilkosságot akar elkövetni,
hogy megmentse az emberiséget a Lucifer mutatta
sorstól. Tettének elkövetésében megakadályozza É-
va anyasága. Ádám rádöbben: az élet, a küzdés kö-
telessége ezentúl, bármennyire is értelmetlennek,
céltalannak tűnik ez az álom után. Ismét erősebb-
nek bizonyult az Éva képviselte világ Luciferé-
nél. Mi ez a világ? Horváth Károly Évának a mű vé-
gén az Úr által is megerősített hivatását abban
jelöli meg, hogy Ádámot a helyes úton a "nő tiszt-
tább lelkülete" vezérelje. Tehát

"Madách ezzel voltaképpen a költészetet és sze-

relmet magasztaló romantikus világnézethez tér vissza. Ahhoz, amely számára lényegében forradalmi világnézet volt, a végzettel szembe fordulás és a küzdelem hite." /92/

Ez a világ a nő világa, míg Éva konkrét megjelenése a történelmi színekben létrehozza emellett a Lucifer és Ádám képviselte elvont anyagi, illetve szellemi szférák kiegyenlítődését is, az ún. "természeti szférá"-ban. /Sötér István terminusai, 93/ Éva változatos jelmezei, közeledése, távolodása Ádamtól a "természeti szféra" korlátozó, ugyanakkor védő, segítő szerepét jeleníti meg, filozófiai síkon egy "életszagúbb" materializmust Lucifer metafizikájával, determinizmusával és Ádám elvont idealizmusával szemben. Itt érzem összekapcsolódni a kérdést témánkál - Éva a "természeti szférá"-ban a szerelem, a költészet és a nőiség ellentmondásos, sokféleképp érvényesülő szerepe mellett a tömeg, az emberiség ellentmondásos, sokféle hatását is közvetíti Ádám felé.

A Tragédiában tehát végülis három irányzat, "világnézet" csap össze. Pontosabban csak kettő, amelyből egy harmadik kerül ki győztesen. Ádám hite az "ideál", az eszmék állandó fejlődése, nemesedése, tökéletesedése egy zárt történelemben, vagyis - ami a fejlődés gerince - "a szabadság egyre szélesebb kiterjesztése" /94/ a korokon át /ezt a hitet egészen az eszkimószíinig nem tudja Lucifer megtörni/, s végül a szabad akarat érvényesülése. Az ezzel szemben fellépő luciferi "reál": a mechanikus materialista eszmék, a determinizmus - alátámasztva a korabeli természettudomány minden "vívmányá-

92. i. m. 6.: 492. oldal

93. Sötér István: Álom a történelemről, Akadémiai Kiadó, Bp. 1969. 73.-84. oldal

94. i. m. 6.: 491. oldal

val", és a büchneri érvek felsorakoztatásával - egy szintén véges, de reménytelen történelmet mutat fel, és győzi le minduntalan ezzel Ádám illúzióit. Azok a filozófiai elképzelések és természettudományi teóriák, melyekre Lucifer támaszkodik, annyira befolyásolják a kor szellemi életét, hogy bizonyos mértékben még maga Engels sem hagyta figyelmen kívül megvalósulásának lehetőségét. "Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása" című munkájában írja:

"Nem szükséges itt arra a ~~kérdés~~ kérdésre kitérnünk, megegyezik-e ez a szemléleti mód /ti. Hegelé - B. K./ a természettudomány mai állásával, amely megjósolja, hogy a föld maga talán, de lakhatósága majdnem biztosan végetér egyszer, amely tehát az emberi történelemnek is nemcsak felmenő, de lemenő ágát is elismeri. Mindenesetre elég távol vagyunk attól a fordulóponttól, amelytől kezdve a társadalom története lefelé megy majd..." /95/

Ezt, a történelem "lemenő" ágát mutatja be Lucifer rendkívüli szuggesztíven, hogy megtörje Ádám részben romantikus-liberális individualizmusára, részben Hegel eszméire támaszkodó hitét. Cáfolata sikeres, de saját elképzeléseit sem képes teljesen elfogadtatni, ezt konkrétan Ádám utolsó kétségbeesett kísérlete, az öngyilkosság is jelzi, hiszen ezzel az akarat szabadságát szeretne volna bizonyítani. A két irány összeecsapásából, mint említettük, egy harmadik, az "ideál" és "reál" kiegyenlítődése kerül ki győztesen. Ezt a kiegyenlítődést láthatjuk

95. Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása - Marx - Engels vál. művei, II. kötet, Szikra, Budapest, 1949 - 358. oldal

a "természeti szférá"-ban, ennek képviselője Éva. És a tömegek? Szerepük megítélése más-más a három irányból. Barta János írja Ádámról /és a költőt elsősorban Ádám képviseli a műben/, hogy

"Szemléletébe elég mélyen bele van ivódva a romantikus sablon-élmény: a titanizmus fonákjaként a tömegek negatív tényezőként, befolyásolható amorfi hordaként való felfogása." /96/

Ez az álláspont - ha a valóságban nem is ennyire éles - elítélő. Lucifer szemszögéből nézve a köz, a tömeg sorsa éppen úgy determinált a végzet által, mint az egyes emberé. Ez is reménytelen. Éva viszont általában a tömeg soraiból lép elő a történelmi színekben, és akár jó, akár rossz tulajdonságait tükrözi, mindig "emberközelp" hozza. Az, hogy Ádám enged felfogásából, felismeri például, hogy az athéni népet a nyomor tette szolgává, hogy gyakran jelenik meg az alapvető társadalmi ellentét egy-egy színben, hogy a tömeg haladó törekvéseit is megítjük néha - az nagyrészt a fent említett kiegyenlítődés következménye, tehát /kissé leegyszerűsítve/ Éva érdeme.

Végül mit takar a célul kitűzött küzdés, amikor Ádám csalódott eszme-hitében és nem kapott az Úrtól sem választ arra, hogy elkerülhető-e az emberiség végzete? Semmiképpen sem valami üres, formalisztikus megoldás ez, a cél tulajdonképpen az eszmék megvalósításáért, a haladásért vívott küzdelem. Sajnos a magyarázat mégsem ilyen egyértelműen optimista - hiszen a történelmi színek nagyon is ellentmondanak ennek a koncepciónak. Hogyan oldja fel ezt az ellentmondást Madách? Válaszul és befejezésül Horváth

96. Barta János: Történetfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában, Itk, 1965.

1. szám

Károly értelmezését szeretném idézni:

"Madách a tényleges haladás helyébe az eszmei, erkölcsi haladás gondolatát állítja. Az ember ugyan minduntalan megbukik a "természetében rejlő érintetlen gyöngéinél fogvást", de a történelem folyamán mindig nagyobb célokat, tökéletesebb eszméket tűz ki maga elé. Ha már most Madáchnak a haladást meghatározó előbbi definícióját vesszük alapul: haladás a szabadság egyre szélesebb körű kiterjesztése, látunk is a római színtől a falanszterig valami ilyest - talán erre gondolt Madách, mikor az eszme folytonos fejlődéséről beszélt.

Hogy Madách a haladás kérdését lényegében etikai térre teszi át, ez az Úr szavaiból is világos. Az Úr nem ad választ Ádám kérdéseire, csak megnyugtatta, hogy "biztosítva áll a nagyság, erény" az ember számára. A haladásban valójában hinni már nem tudó Madách a haladásért vívott harc erkölcsi értékeiről nem tud lemondani." /97/

M Ó Z E S

Az utolsó befejezett dráma 1860 nyara és 1861 novembere között keletkezett. /98/ Abban az időben tehát, amikor kezdett tisztulni a 49 utáni sötétség, reményt keltett az Ausztria meggyengülése utáni magyar politikai mozgólódás. Nógrád megye élen jár ebben, feliratot intéz a császárhoz, amelyben a 48-as törvényekhez való visszatérést sürgeti. A megyei politikai mozgalmakban döntő szerepet vállal Madách Imre is. Bizakodó, lelkes hangulatáról, tettvágjáról tanúskodik képviselői megválasztása érdekében megfogalmazott "Politikai hitvallomása" is. Ezalatt a biztatóan induló politikai erjedés alatt írja Madách nagy drámáját, a Mózeset, azt a művet, amely drámái közül talán legszorosabb kapcsolatban áll korával, mint azt Palágyi Menyhért, Madách egyik első és legkiválóbb értelmezője írja:

"Nem egyéb ez a Mózes, mint drámai tiltakozás a magyarság megalkuvó hajlamai ellen, és ily módon ez a költemény gyönyörű kommentárrá lesz Madách megyegyűlési, majd meg képviselői szerepléséhez." /99/

A megfelelő politikai háttér tette lehetővé, hogy végre eljusson a megoldásig az a probléma, amely egész életén keresztül foglalkoztatta Madáchot. Nagy ember és tömeg, vezér és nép tragikus ellentéte a Mózesben oldódik fel végre, de nem mondható el, miként a Tragédia megoldásáról sem, hogy az végleges és helyes. Inkább a kompromisszum fogalmával jelölném ezt, a Tragédiában nem tudván felülkerekedni sem az Ádám, sem a Lucifer képviselte irány, kiszűródik mindkettőből

98. Mózes, MÖM, I. 701. - 819. oldal

99. Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete, Bp. 1900 - 254. oldal

a pozitív vonal: Ádáméból a küzdés-bízás elve, Luciferéből a determinizmussal szemben az anyag védő, az eszméknek érvényesülést nyújtó szerepének hangsúlyozása. A Tragédia általános filozófiai konfliktusával szemben a Mózesben a nagy egyéniség és a tömeg konfliktusa a fő. A régi, alapvetően hibás szembeállítás megmarad a Mózesben is és csak a nagy ember hosszú, néha szinte emberfeletti harcának következményeképpen emelkedik a tömeg vezére magasságába. A megoldás, a nép megnemesülése, a két fél egymásra találása még erősebben kompromisszum jellegű, mint a Tragédia optimizmus-pesszimizmus vitájának lezárása. Egy reményteli történelmi szituáció hatására, a magyarság buzdítására születik meg ez a megoldás. De egy minden eddiginél hatalmasabb titán képes csak ezt elérni, egy minden eddiginél törpébb néppel szemben. A nagy ember szerepe marad döntő továbbra is a történelem formálásában, küzdelmét a szabadságért a tömeg értetlensége, állhatatlansága, kisszerűsége akadályozza ismét. Akadályozza, de ezúttal nem akadályozza meg - ez az előre lépés a Mózesben minden korábbi művel szemben. A párizsi színben a forradalmi tömeg, minden hibája ellenére fő ereje az eszmének, nem-hogy akadályozná, de hívebb hozzá, mint maga a vezér. A történelmi valóság itt módosította a Madách által kritikátlanul alkalmazott sémát a hitvány tömegről. Ha ez a módosítás tudatos ideológiai felismerés eredménye lett volna, kiindulópontjává válhatott volna a probléma új, helyes értelmezésének, megoldásának. De Danton itt is elbukik - noha most nem teljesen érdemtelenül -, a tömeg pozitív szerepe sem egyértelmű: a sok "vér és sár" elfedi benne a "nagyot s nemest". A látszat a képzet változatlanlanságát mutatja, nem különbözik ez a szín sem

a többitől. Így marad tehát a régi probléma, amelynek legteljesebb kifejtése a Mózes. Elemzésemben a nagy ember - nép viszony alakulását igyekszem követni és értelmezni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy lebecsülöm annak konkrét politikai mondanivalóját, Kosztolányihoz hasonlóan "csak távoli szempontnak" tartom vonatkozását keletkezésének korára. Mivel azonban dolgozatom csak egy speciális problémát vizsgál Madách életművében, a művek értékelését is főképp erre alapozva végezhetem.

A szolgaság kora

/Egyiptom/

A dráma Mózes bemutatásával kezdődik. A nagyreményű ifjút neveltetése befejezésével a fáraó tanácsosává teszi. Véleményét először Izrael panaszának ügyében kéri. Mózes kárhoztatja az eddigi felemás intézkedéseket, a "kemény kéz politikájának" híve. Ennek értelmében elutasítja a színre lépő zsidó küldöttséget, kigúnyolja a "választott nép" hitet. A maroknyi Izraelnek be kell oltadnia a hatalmas Egyiptomba. A történetek hatására Jókhebed, Mózes dajkája felfedi az ifjúnak származása titkát: ő is zsidó. Az ő gyermeke, akinek életét a kisgyermek legyilkoltatása idején csellel mentette meg. A titok megrettenti a nagyratörő ifjút, arra kéri anyját, hogy hallgasson. Jókhebed kétségbe esik, hogy népe gyilkosát nevelte fel. Mózeset ez megindítja, de nem tudja elképzelni, hogy egy rabszolga-nép sorsában osztozzon valaha is:

"Hisz, hogy ha e nép olyan lenne még,
Mely tenni képes, élni érdemes,
Melyet felrázni álmából remény van,
Azon szellemmel, mely szűmben lakik.
De szolgaságának gyáva bélyege
Lelkébe mélyen ette bé magát,
Vele csak halni, - élni nem lehet."

Anyja tagadja ezt a vádat, válasza az egyik legrokonszenvesebb megnyilatkozása a nép értékei mellett. Jókhebed jobban tud azonosulni a néppel, jobban érti szenvedéseit, mint a későbbi népvezér bármikor. Az anyai szó készíti Mózeset arra, hogy népét megismerni a zsidók földjére induljon.

A zsidók vezetői távollétében Gózen földjét sarcolják a Tisztartó emberei. A nép emmenekül, de Mária, Áron testvére kénytelen sátrában maradni: nem hagyhatja el népe szentségeit. Ez az önfeláldozó bátorság sokat enyhít azon a képen, melyet a zsidó nép gyávasága, meghunyászkodása mutat Mózesnek. Közben megérkezik Áron és a zsidó küldöttség. Velük tart ismeretlen vándorként Mózes is. Ekkor fut ki sátrából Mária, mögötte a Tisztartó. A meggyalázott lány megőrül. Mózes felháborodásában leszúrja a gőgös egyiptomit, ezután felfedi kilétét. Áron megijed, de Mózes nem híve a fontolgatásnak, az "eszélyességnek":

"Ah, ah, következményeit vigyázod
A tettnek, melyet perc hatalma súg,
Midőn lelkedben menydörögni kéne.
Jaj a népnek, ha nincs költészete,
Lelkét elfojtja a körütekintés,
S csak lelkesülés szül mindég nagyot."

Ezt a cselekedni mindig kész, döntő lépésektől vissza nem riadó hőst semmiképpen sem inspirálhatta Széchenyi, vagy éppen Deák, mint azt a dráma méltatói felvetik. Ugyanennél a résznél megemlíthető még egy másik probléma is: Áron jellemzésének következetlensége. A trónteremben, amikor Áron a zsidó nép vezetőjeként lép föl, még mint "két palmaszál", "két sötét szirt" állt egymással szembe a két férfi. Ebben a jelenetben Áron megálázkodik a Tisztartó előtt, és remeg annak halála után. Mózes feltűnése után testvére eltörpül, "elsüllyed a tömegben".

Az első felvonás utolsó jelenetében Abiram és Káleb vitája, Abiram önző kapzsisága és fenyegetése, hogy feladja Mózeset tette miatt, végképp meggyőzi a hőst arról, hogy "a nép élni érdemtelen".

Menekülnie kell.

"Ha jó idő sok szenvedés után,

Melyben körülnéz majdan Izrael

S embert keres: akkor jöjj s hívj haza." -
búcsúzik Mózes testvérétől.

A második felvonás Midianban kezdődik, ahol Mózes már régóta pásztorként él. A száműzött boldog ugyan családjával, de egyre várja a napot, mikor majd érte jönnek. És egyszer meg is érkeznek a követek. Mózes még hallgatna hű felesége, Cippora szavára és maradna, de maga Jehova jelenik meg előtte és szólítja fel:

"Mózes kelj fel, s kövesd testvéredet.

Szabadítóját várja Izrael,

S bilincseit letörni vagy hivatva."

Mózes még kételkedik, nem bírja véghezvinni ezt az óriási feladatot, fél a vezérségtől. Isten szava azonban megerősíti ezt a kiválasztottságot:

"Kerod erős lesz, és nyelved hatalmas,

Ha én leszek veled, meg az igazság.

.....

Fel hát! - kit az Úr választ eszközévé,

Az megszűnt lenni többé önmagáé,

A a nép szívében ver csak életek."

A prófétai elhivatottság szép megfogalmazása más-
sik nagy biblikus témájú irodalmi alkotásunk, Ba-
bits: Jónás könyvének hasonló mondan^{dó}~~való~~ját juttat-
ja eszünkbe.

Családját, boldogságát hátrahagyva indul Mózes
küldetését teljesíteni: új hazába vezetni népét.
Nem tudja még, hogyan hagyhatják el Egyiptomot
majd. A tüzes ifjú, Józsué harcot tanácsol, ám a
vezér már sokkal megfontoltabb, mint fiatal korá-
ban:

"Tüzed nemes, de nem jó a tanács.
Népem megromlott hosszú szolgaságban,
Lassan kell azt sok szenvedésen át
Szabadságra tenni érdemessé."

Ezekben a sorokban mintegy megjósolja Mózes későbbi küzdelmeit. Az Egyiptomból való távozásnál cselhez akarnak folyamodni: a fáraótól engedélyt kérnek, hogy három napot tölthessenek a pusztában imádkozással. A kérésnek csak második alkalommal tesz eleget a fáraó. Először válaszul duplájára emeli a népre kirótt terheket. Abiram és Dátán erre ismét Mózes ellen lázít: meg akarják kövezni és utána visszakönyörögni magukat a fáraó kegyébe. Mózes azonban nagyszerű szónoklattal maga mellé állítja a népet:

"Ha jobban tetszik a husos fazék,
A trón csilláma, mely egy-egy sugárt
Alamizsnául a szolgára vet;
Válaszd az állat nyugodt jászolát,
Mely gondtalan bizalmat biztosít.
De hogyha jobban tetszik a szegény
Szabadság, és a véres harc, - lemondás
Apáid Istenéért, - összetarts!"

Isten küldöttének hirdeti magát, aki majd gondolkodik a nép helyett. Mózes itteni győzelme, ahogyan meghódította a népet /és nem hizelgéssel, mint az athéni demagóg!/, bizonyítja, hogy nem lehet azonosítani mindig a népet két kicsinyes, rosszindulatú, a későbbiekben is mindig vezére ellen lázító képviselőjével, Abirammal és Dátánnal. Ez a két Bibliában is szereplő figura a nép leg-hitványabb, legsötétebb, szabadságra valóban érdemtelen részének képviselője.

Az utolsó jelenet a készülődés. Áron fél, hogy titkos tervük lelepleződik az egyiptomiak előtt -

de Izrael népe közt nem akad áruló. Az indulás per-
ceiben meghal Jókhebed. Utolsó szavaiban fiaira
bízza népét, és együttműködésre szólítja fel ő-
ket. Utolsó kívánsága méltó a nagy próféta, Mózes
anyjához:

"Vigyétek testemet e rabházából
Ki a pusztára."

Küzdelem a nép felemeléséért

/a pusztában/

A harmadik és negyedik felvonás tartalmazza Mózes küzdelmét a nép felemelkedéséért, szabadságra érdemessé tételéért. A pusztában vándorlás súlyos megpróbáltatásai, nehéz évei alatt kétszer is tanúságot tesz a nép gyávaságáról, kisszerű alhatatlanságáról. Először amikor Mózes távollétében elfordul Istentől, aranytulkot öntet bálványnak, hogy visszatérhessen Egyiptomba. A táborába visszatérő próféta haragjában a bálványon töri össze a tíz parancsolat kőtábláit, majd véresen veri le a lázadást, Áront, Máriát és a zsidó nép más nagyjait pedig száműzi. A büntetés kettős: előbb Mózes fojtotta vérbe a lázadást, Józsuét küldve az egyetlen hű nemzetség, a leviták élén a nép ellen; a második Jehova büntetése. Jehova a moabiták támadásával büntet, amikor is az ellenség fejezi be a "tisztogatást". Amikor a nép szószólói a kegyetlen büntetés feloldásáért könyörögnek a vezérnek, az így fogalmazza meg az ismert nép-szemléletet:

"... A nép csak dőre eszköz

Egyes nagyok kezében, akik a

Világtörténetet vérével írják."

A titán és törpe tömeg ellentétének ilyen frapáns, szinte tételszerű megfogalmazása nem tekinthető szerintem a "harag túlzásának" /loo/, az ellentét, meghozzá minden eddigi példánál mélyebb ellentét a pozitív megoldás ellenére benne van a műben. Mózes nemcsak a fáraó csarnokában, száрма-

loo. Horváth Károly: Madách "Mózes" drámája, It,

1950. 1. szám - 97. oldal

zását nem ismerve antidemokratikus nagy ember, népvezérként is az marad. A népért küzd, de a néppel szemben, tanácsot nem tart vele, ő "gondolkodik helyette". Akaratának érvényesítésére nem riad vissza a legvéresebb diktatórikus eszközöktől, sőt még néha az álnokságtól sem, "a cél szentesíti az eszközt" szellemében. Második alkalommal Kánaán határán, megismerve a kémjelentéseket, a gyáva nép megretten az ott lakók erejétől és vissza akar fordulni. A lázadáskor Mózes színleg behódol a nép kérésének, majd éjszaka Józsuéval levereti a lázadást. Mégsem merném ezt a kegyetlenségét, könyörtelenséget a darab gyengeségének nevezni. Csak egy ilyen rendíthetetlen, a népből a szolgaságot tűzzel-vassal kiűrtó hatalmas vezér lehet képes a nagy feladatra - ez Madách véleménye, látva a kedvező politikai helyzetben lévő ország passzivitását, a "nép hitványságát". Még következetlennek sem érzem azt a kegyetlenséget, amelynek nyomán gyerekek, asszonyok halnak meg és a két felbujtó, Dátán és Abiram életben marad. Mózes első erőpróbája ez, vak haragjában csak az Isten ellen vétkező népet látja, nem tesz különbséget vétkes és vétkes között. Mikor megelégteli a büntetést, többen megmenekülnek, köztük a két főbűnös is. Nem ilyen elvakult a második esetben már, itt határozottan a lázadók megölését bízta Józsué-ra, hangsúlyozva a két főbűnös nevét.

Mózes arisztokratikus szembenállását a néppel még számos megnyilvánulása bizonyítja. Mikor a lázadók szószólója Abiram le akar ülni jelenlétében, felháborodottan tiltja meg ezt, semmibe véve a régi szokást, mely szerint mindenki egyenlő köztük. Nagyon érdekes, ahogyan egy kívülálló látja Mózes intézkedéseit. Jethro, a pásztor, Mózes felesé-

nek apja is más viselkedésre szeretné buzdítani:

"Jó szóval többre menni, mint erővel.

Miért nem kérded, hallgatód meg őket?"

A válasz ismét a merev elzárkózást, már-már felsőbbrendűséget hangsúlyozza:

"Nem a múltnak fejleszttem én virágát,

De újat kell a semmiből teremtnem.

S nem korlátozhat törvény vagy szokás."

Dátán is vádolja vezérét, a fáraó hatalmához hasonlítva annak hatalmát:

"Itt meg te állsz félistenül felettünk!"

A fáraóval való összehasonlítás ugyan igazságtalan, de a vád igaz. Nem menti ezt még az sem, hogy^a nép többsége nem érdemel más bánásmódot, Abiram és társai visszakívánják az egyiptomi "nyugalmas jólétet", a "husos bögrét". Ugyanakkor végig hű marad Mózes eszméihez a nép egy kis csoportja: Lévi nemzetsége. Erről a tényről elfeledkeznek a Mózes méltatói, mivel maga a hős is csak a hitvány többség alapján általánosít:

"Derék, derék! Hogy lenne hát szabad

Ily nép, melynek még hátán ott vagyon

A kék pecsét, véres csík, s elfeledte

Már a korbácsot, rúgást, pofont.

Miért is lenne ilyen nép szabad,

Mely napról napra süllyed szégyenében;

Mely mint a ringyó, amiért pirult

Még tegnap, már ma mint természetest

Tekinti, és csókolja szívesen,

Amit még tegnap rettegett, utált; -

Mely mostan is hiányt érez talán,

Hogy hátánál nem áll őrt poroszló

Hosszú botjával, mint midőn sarat gyúrt."

Ilyen megnyilatkozások eredményezték a Mózes nép-szemléletének teljesen félreértett, vagy eltorzí-

tott magyarázatát, mint például Kosztolányi színi kritikája teszi ezt:

"Mózes, a nagy egyéniség, a tömeggel küzd. De ez a hőse nem bukik el mint Ádám, ki történelmi alakok jelmezét viseli. Csellel, erőszakkal, sokszor vérengző kegyetlenséggel megtöri ellenfelét. Egy álom beteljesedése ez. Halljuk a Tragédia szózatát, azt a majdnem nietzschei hangot, melyet más körülmények között már halottuk egyszer: "A szellem az csak, ami győzhetetlen." /lol/

Ugyanakkor kialakult egy másik felfogás is, melyet - ellenkező oldalról - szintén túlzásnak érezhetünk. Ez a magyarázat Mózes és Jehova arra a párbeszédére épít, amely a negyedik felvonás végén olvasható. Jehova ki akarja irtani a gyáva népet /tehát második esetben is kettős a nép büntetése/, Mózes utódaiból szándékozik új nemzetet alapítani. A vezér könyörgésére ugyan megváltoztatja elhatározását, de negyven évi további bolyongást ró a népre, míg csak ki nem pusztul mindenki, aki valaha is szolgaságban élt. Mózes sem juthat el az ígért földjére, azzal, hogy vállalja népe sorsát, mintegy megváltja bűneitől. Mózes eképp kérleli Istent:

"..... Oh ne tedd Uram!

E népben élni, halni megtanultam.

Igaz, gonosz. Sújtsd őt, sújtsd és ne kiméld.

Küldj rá csapást csapásra, véle együtt

Eltűröm én is. - Oh csak élni hagyd."

Ez a vallomás megmutatja, hogy a vezér vállalja a nép sorsát, kiáll érte. De nem osztom azt a nézetet, hogy

lol. Kosztolányi Dezső: Színház, Nyugat kiadása,

Bp. 1948. - 100. oldal

"Mózes, a "nagy ember" igazi hőssé abban válik, hogy a néppel egyesülni képes. ... a Mózes nép-szemlélete, Mózesnek egybeolvadása a néppel." -

ez így nem egészen igaz. Mózes fel akarja emelni a népet, érdemessé akarja tenni a szabadságra, de nem egyesül, olvad egybe vele: munkáját egyedül végzi, a nép akarata ellenére. Ezt - akaratlanul - maga Sötér István is megerősíti később:

"A Mózes azt a hitet fejezi ki, hogy a népet el lehet vezetni az "igéret földjére" - persze, csakis a "nagy ember" áldozatosságával, erélyével, s mintegy magának a népnek akarata ellenére. Mózes anyja, Jókhebed a népben hinni nem tudó Mózessel szemben a költő véleményét is képviseli:

"És honnan ismered te népedet -

Mondj vakmerőn, hogy páciát törsz felette?

Jártál-e közte, meghallgattad-e

A szívnek rejtett és szent dobbanását?" /102/

Mint ez az idézet is mutatja, legfeljebb Mózes anyja képes "egbeolvadni" a néppel, mert ő is belőle való, nem emelkedett ki úgy, mint fia. Azt viszont, hogy ez "a költő véleményét is képviseli", nem tartom helyes megfogalmazásnak, hiszen kinek véleményét képviseli akkor Mózes? Az pedig eltér ettől. Együttérzését, szeretetét a nép iránt~~x~~ kifejezi ez a részlet, de véleményét a népről Mózes szájába adja Madách. És ez mindig a nép hibáit, gyengeségeit hangsúlyozza - noha nem tagadható, hogy ennek ellenére is szereti népét a vezér. Mózes tehát magányos, és az, hogy harcában még nagyobb küzdelmet kell vívnia az értetlen tömeggel, mint a korábbi Madách-hősöknek bármikor, éppen nem a madáchi nép-szem-

102. i. m. 5.: 252.-253. oldal

lélet pozitív megoldását jelenti. Annak, hogy kivívja mégis a szabadságot, egyrészt titáni alakja, nagysága, másrészt a végzet és Jehova segítségével az oka. A biztató befejezés ellenére sem pozitívabb a Mózes nép-szemlélete a Tragédiáénál. Sőt, mint az elemzés bevezetőjében már említettem, a színek tömeg-képének változatossága, valamint a párizsi szín határozottan pozitív tendenciái miatt a nagy mű tartalmazza Madáchnak a tömeg-kérdésben elfoglalt leghaladóbb álláspontját. Ez a következtetés természetesen nem akarja kisebbiteni a Mózes pozitív befejezésének jelentőségét. A befejezés Madách hazafiúi nagyságát bizonyítja, a szabadságban és a függetlenségben való töretlen hitét tükrözi. De nem hisz már semmiféle forradalomban, szabadságharcban, ahol a tömegek fontos szerepet játszanának, - a megváltást egy Mózes méretű vezér színrelépésétől, úgyszólván a csodától várja. Kora tömegeivel, a néppel szemben tanúsított borúlátását fejezi ki műve. Csak a jövőben tudja elképzelni a nép meg~~mentés~~nemesedését, ezt szimbolizálja a zsidókra kirótt büntetés: addig bolyongjanak a pusztában, míg ki nem hal az utolsó ember is, aki valaha szolgaságban élt.

Még egy érveléssel szeretném alátámasztani a Mózes "konzervatív^{Yi}izmusát". Kifejtettem, hogy a Tragédiában Éva különböző színrelépései a férfi - nő, illetve a nagy ember - nő viszony mellett másodlagosan a nagy ember - tömeg viszonyra is utalnak. A Mózesben Jókhebed alakján kívül nemigen lehet más nőalaknál ezt a másodlagos szerepet megtalálni. Máriát, az örült prófétaasszonyt különös, végzet-közvetítő szerepe szinte emberfeletti lényé teszi, csak Mózes első vérengzése alatti könyörgése idézi fel egykori alakját, a népet sze-

rető bátor lányt. Mózes felesége, Cippora és Józsué rabnője, Amra viszont talán legjobb példái a madáchi nőfelfogás negatívumának: a nő akadályozza csak a nagy egyéniséget útján, naggyá csak nő nélkül lehetünk. Mózes elhagyja feleségét és családját azért, hogy népe élére állhasson. Józsué miután már meghódította az idegen lányt, elküldi. Nem csak Mózes parancsára - vezére meggyőzi az ifjút:

"..... Hidd nekem fiam;

Nem az erőszak rontja a vitézt,

A jót, de a szeretetet."

Ilyen élesen, határozottan a "Férfi és nő", valamint a "Csak tréfa" óta seholsem vetődött fel ez a kérdés.

A megtisztulás

/Kánaán előtt/

Negyven évi bolyongás után ismét Kánaán kapujában áll a zsidóság. Az utolsó népösszeíráson már senki sem él Mózes és testvérein kívül azok közül, akik valaha látták Egyiptomot. A szenvedések megtisztították bűneitől, kihaltak azok, akik még a szolgaság bélyegét viselték magukon. Akik élnek, már szabadon születtek, a szenvedések, nélkülözések megedzették őket, ez a nép érdemes már az új hazára. Áron és Mária halni megy, Mózes is búcsúzik népétől. Bemutatja Józsuét, az új vezért. A megtett utat így jellemzi:

"A sors rabszolga-népet bíz a rám.

Keresztül kelle száz vészen vezetnem.

Keresztül tűz s vér keresztelésen,

Hogy szolgasága bűnjegyet lemossa.

Csak zúgolódás s átok volt jutalmam."

Ezek a mondatok még egyszer összefoglalják Mózes munkájának nagyságát: egyedül küzdött a nép szabadságáért, megjavulásáért, a néppel szemben, amely nem ismerve fel saját érdekeit, csak akadályozta ezt a küzdelmet. Ezután elmondja végakaratát, amelyet modern kifejezéssel "politikai végrendeletének" is nevezhetnénk:

"Előttünk a frigynek sátora,

Melyben törvényünk s Istenünk lakik.

Ha e törvényt, melyért egy nemzedék

Hanyatlott sírba órjas szenvedés közt,

Melyet nem múló szent okmány gyanánt

Ezreknek hulló vére megpecsételt,

Elhagyná a nép, mely Isten kegyéből

Oly annyi nép közül megnyerte azt;

Ha alkuvásnak dobná tárgyaúl,
S idegen isteneknek kedvéért,
Egy szent sorát megcsonkítaná:
Átkoknak átkát én kérném fejére."

Közismert a sorok értelmezése: a "sátor törvényének megtartása" a 48-as törvények megtartását jelenti. A független, szabad haza lehetősége mellett ez a hazafias kiállás teszi a drámát Madách leghaladóbb művévé. Még annak ellenére is, hogy a szebb jövő megvalósulását csak irreális, utópista módon tudta elképzelni: elvetve a forradalmi utat a történelem-formáló titáni ember és az eszmék megvalósulását akadályozó hitvány tömeg ellentétének hibás koncepcióját abszolutizálta. Ez a koncepció a Tragédiában jelenik meg legváltozatosabban, az ellentét mélysége és szerepe színenként változó, a Mózesben csupán egy merev sémát alkalmaz: a tömeg csak eszköz, még hozzá nagyon nehezen kezelhető eszköz a cél elérésére, olyannyira, hogy csak emberfeletti, heroikus nagyság tud vele megbirkózni sikeresen. Bármennyire is optimista a Mózes befejezése, a hibás nézetek megmerevedése nem csak a tömeg-felfogás tekintetében érezhető. A végrendelet további részében a Kánaánért megvívandó harcokról beszél Mózes. Az ott élő népekkel szemben teljes könyörtelenséggel kell eljárni, ki kell őket irtani - vallja. Majd így folytatja Józsuéhez intézve szavait:

"Maroknyi nép vagyunk **fiam**. Körülünk
Tengernyi az ellenség. Gyűlölet
Tarthatja csak fenn népét Izraelnek,
Szeretet csúfosan olvasztaná el."

Horváth Károly írja Mózes-tanulmányában:

"Ez a nyilatkozat már a magyar "egyedül vagyunk" gondolkodást idézi, az imperializmus korában

vallott "tragikus magyar" elméletet." /103/
Ez a nemzetiségekkel szemben hangoztatott "kemény" álláspont szintén merevebb már, mint például a Civilizátor ~~fel~~fogása: ott csupán a nemzetiségek politikai jogait tagadja, az egységes magyar "politikai nemzetiség" elvét vallja, míg itt teljesen negatív, a hazán belül élő más népek minden jogát mereven elutasító nézetnek ad hangot. Természetesen nem lehet ezt a szimbólikusan kifejezett ~~fel~~fogást - éppen a rész rövidsége miatt is - abszolút biztos módon értelmezni, csalhatatlanul megfejteni. Annál is inkább, mivel a konkrét idézet a Biblia megfelelő részén alapul; noha tagadhatatlanul fontos szerepet tölt be egy ilyen jellegű műben, hogy költője mit vesz át forrásából és mit alakít át belőle.

Mikor Józsué megretten a rábízott feladatok nagyságától, úgy érezve, hogy nem tud megállni az "óriástól elhagyott helyen", Mózes a népvezérek, a nép többi jeleseinek tanácsára bízva az új vezért. Ez új motívum Mózes jellemében. Miután megvívta magányos harcát, melyben a nép hangadóit figyelembe sem véve mindig egyedül döntött, elérkezettnek látja végre az időt arra, hogy a nép is részt vegyen sorsának alakításában. Mózes, letörölve a szolgaság bélyegét, érdemessé tette a népet a szabadságra - és érdemessé sorsának intézésére is. Azt hiszem, ez a mű legpozitívabb mondanója. Sajnos, a "küzdj és bízva bízzál!"-hoz hasonlóan ez sem következik egyenesen az előző eseményekből, bizonyos mértékben ez is kívülről belevitt, nem elég szervesen illeszkedő következménye a mű cselekményének.

Mózes halni indul a hegyekbe. Egyedül akarja tölteni utolsó óráit, kinn a szabadban. Halálát

egy roppant fa kidőlése /a Csák végnapjai első változatának motívuma/ jelzi a tábornak. Mózes megdicsőül halálában: Jehova jutalmul megmutatja hű szolgájának Kánaánt, a csodálatos földet, melyet ő vívott ki népének. Nagy munkájának elismerése ez, hiszen Mózes büntelenül is vállalta a népre kimért büntetést, hogy nem láthatja az ígéret földjét. Mózes megváltotta a népet, Jehova ezért feloldotta a büntetést. Ahogyan Mózes leírja a szeme elé táruló csodálatos látványt, a mesésen szép és gazdag Kánaánt, a mű legszebb részei közé tartozik, Madách lírájának egyik legszebb lapja:

"E percért vívtam teljes életemben,

.....

Megdöbbsent a nem álmodott való. -

Mi gazdag síkság, és mi zöld hegyek, -

Száz fényes város kapujai ragyognak

Közöttük. Hízott nyájak mindenütt,

S ezüst szalagként kígyózó folyó."

A "férfiasan kemény", "súlyos veretű" dráma bővelkedik az ilyen szép lírai részletekben.

Az utolsó jelenet a zsidók táborában játszódik. Mikor kidől a terebélyes fa, a táborban Józsué a nép jövőjének biztató képét rajzolja meg búcsúztatójában:

"Mózes meghalt! - Le térdre, nemzetem!

Prófétád sírba szállott, és vele

A kétes küzdés fájdalmas kora. -

De óh ne hidd, hogy meddő volt azért

E gyász kor.- Nem, nem, az szülé az újat,

Melynek csak kínja volt övé, - virága

Miénk lesz, hogyha az új nemzedék

Bátran, s győzelmi hittel lép belé. -

Fűjjátok a harckürtöket. - Előre!

Jerikó kapujához. - Hogyha Isten

Lesz keblünk vérté, - kürtjeink szavára
Erős fala előttünk porba dül."

Ez a befejezés, a mű optimista lezárása végképp megszilárdítja a mű helyét Madách nagy alkotásai között. A szebb jövőbe, egy szabadabb haza kivívásában vetett hit mellett a mű formai modernsége /epikus szerkezete/, nyelvi szépségei /Madách költőileg legszebb, legerőteljesebb nyelvű drámája/ is hozzásegítik az utolsó befejezett drámát az egyre szélesebb körű elismeréséhez. Ennek jele, hogy az utóbbi ^{időben} ^í végre színpadon is elindulhatott a siker felé.

Összefoglalás

Befejezésül szeretném még egyszer összefoglalni az eddigieket. Tenném mindezt két szempontból: 1. hogyan fejlődött Madách tömeg-felfogása, 2. hol jelenik meg a probléma "teljes mélységében", összetettségében.

Hosszmetszetben, tehát kialakulását és fejlődését tekintve a tömeg, illetve a tömeg és a nagy egyéniség ellentétének problémája a Commodusban tűnik fel először. Itt még eléggé elmosódottak a kontúrok, Barta János kifejezésével: csak a "romantikus sablon-élmény" tükröződik - a titán és a gyermek, vak tömeg ellentéte szerepel. A szolgállelkű, hitvány és hiszékeny tömeg itt néptömeget jelent. A fő konfliktus nem a nép és a zsarnok, hanem a zsarnok és a szabadsághősök között van, a népvezér Maternus és a nép ellentéte is csak kis szerepet játszik. A Nápolyi Endre szintén a romantikus drámák hagyományát követi: nagy egyéniségek, cselszövény, tragikus félreértések - a tömeg-kérdés itt is mellékes. De bizonyos mértékben már előre lépés ez a mű: Endre liberális "népbarát" terveket sző, és bár valóra nem tudja váltani azokat, a nép már szándékai miatt is az idegen uralkodó mellé áll. A Csak tréfában körvonalazódik először a nagy ember - tömeg konfliktus abban a formában, ahogyan később ismertté vált: a hős /Zordy/ kivételével mindenki a tömeg tartozéka, nem egy arc nélküli, szürke csoportról van ~~szó~~ szó tehát, a tömeg képviselői önálló, jól egyénített figurák. A kiváló és átlagos ellentéte ez, és habár a meseszövegben még dominál a romantikus cselszövény, az intrika, a fő konfliktus itt a kislelkű tömeg és

a nagy egyéniség összeütközése. Ebben a drámában kerül először szembe a hős nemcsak az ellenséges tömeggel, de saját híveivel is. És mivel a Csak tréfa tömege a nemesi társaság, még hozzá annak /színlag/ haladó eszméket valló része, ezeknek a "tömegeknek" a bírálata igen értékes társadalombírálat is. A Civilizátor nem tartozik a nagy ember - tömeg konfliktust ábrázoló művek közé, de a társadalombírálat és a népi alakok ábrázolása a témához kapcsolódóvá teszik. Az ellentét hiánya nem válik ^{kárára} műnek, a kis szatíra sok tekintetben a nagy drámák fölé nő. Így például a romantikus szembeállítás elmaradása egy reálisabb népszemléletet eredményez, noha a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspont miatt ez nem teljesen egyértelmű. A Civilizátorhoz hasonlóan nem tartozik szorosan a tömeg-kérdéshez a tárgyalt költemények egy része: így a "szociális" problémákkal foglalkozó versek, valamint az a fajta "romantikus antikapitalista népiesség", amelyet a Tündérálomban és néhány versben láthatunk. Ha a Tündérálom Madách halála miatt nem maradt volna félbe, talán a tömeg - és népszemlélet egy újabb megjelenési formájáról, egy új problémakörrel beszélhetnénk - így legfeljebb csak ennek lehetőségéről. A versek másik csoportját már beállíthatjuk a fejlődés ~~(ek másik csoportját már beállíthatjuk a fejlődés)~~ si sorba, a nagy drámák előzményeinek tartott költemények közül sok állást foglal témánkban is, ilyen lírai gondolati költemények típusa az "Éjfél gondolatok". Különösen fontos a "Mária testvérem emlékezete", amelyben a nagy egyéniség - hitvány tömeg konfliktusának hibás tételét megszlárdító megrendítő személyes élményről vall. A történelmi drámák közül a Mária királynő színvonalán ugyan érezni az átdolgozás pozitív hatását, a tömeg-kér-

dés tekintetében azonban a dráma valószínűleg megtartotta az első elképzelését. A konfliktus jellege a Nápolyi Endrééhez hasonló, a romantikus títánok küzdelmében itt is csak kis szerepet kap a meglehetősen színtelen tömeg-ábrázolás, a tömeg itt is "arc nélküli".

A Csák végnapjai, különösen a Tragédia után átdolgozott változata, minőségi változást jelent a tömeg-kérdést tárgyaló alkotások között. Csák nagysága Ádám és Mózes nagyságához mérhető, hasonlít eredménytelen küzdelmében és bukásában is a Tragédia hőiséhez. Problematikusabb viszont Csák néhány társának megítélése, akik semmiképpen nem tartoznak a tömeg képviselői közé, mint például a három ~~0~~modé fiú: János, Miklós és Dávid. Ugyanakkor ezek a szereplők nem olyan hőroszok, mint Csák vagy Mózes, a fiataalkori drámák romantikus hőseinek rokonai. A tömeg-felfogás sem teljesen határozott - néha csak az "alja népet", a mindenre felhasználható csőcseléket, néha az országot magát kell értnünk rajta.

A probléma fejlődését tekintve tehát a Csák határkő. Az összehasonlításnál kiderült, hogy az átdolgozás nem különbözik alapjaiban az első kidolgozástól. Ez arra utal, hogy Madách eszmevilága valóban a 40-es években alakult ki, s a későbbiek folyamán már jelentősen nem módosult, csupán nézetei váltak mélyebbé, árnyaltabbá. Az átdolgozás okozta kettősség, a tömeg és a nagy ember közötti feloldhatatlan ellentét, valamint a tömegek történelmi szerepének teljesen pesszimista megítélése miatt a mű az első stádium a madáchi tömeg-kérdést "teljes mélységében", fejlettségében ábrázoló drámák közül. E drámák részletes vizsgálá-

val próbáltam feltárni a tömeg-kérdés "keresztmetszetét", vagyis részint a romantikus-liberális ideológia felfogásának hatására, részint a megrendítő személyes tapasztalatok, élmények és az 50-es évek végén meghiúsult politikai remények következtében kialakult felfogás mibenlétét.

A hős és a tömeg ellentéte Az ember tragédiájában is feloldhatatlan marad, de itt jelenik meg legösszetettebben, legváltozatosabban. A nagy egyéniség - kislelkű tömeg megismétlődő konfliktusai közül ki kell emelni a párizsi színet, ahol lényegesen eltolódtak az arányok: a hős némileg deheroizálódik, a tömeg pedig ugyanakkor felemelkedik. Szinte ugyanilyen fontos az őskeresztények csoportjának pozitív szerepe, noha vázlatos megjelenítésük és másodlagos voltak a szín konfliktusát illetően csökkenteni jelentőségüket. Talán e vázlatosság miatt nem írtak eddig erről a problémáról. Ezeken kívül még a Tragédia tömegábrázolása lényeges részének tarthatjuk Éva különböző alakjait a történelmi színekben. Éva szerepe nagyon sokrétű: nemcsak a madáchi nőfelfogást képviseli, eszmei síkon Lucifer pozitív ellenlábasa is; a történelmi színek tömegeinek pedig képviselője, még hozzá Ádámmal való elsődleges kapcsolata révén reprezentánsa. A főhőssel való szoros érzelmi viszony lehetővé teszi, hogy összekötő kapoccsá váljon a nagy ember és a tömeg között, és igen gyakran pozitív irányban befolyásolja annak a tömegről alkotott véleményét /rabszolganő, a falanszter Évája/. Hátránya viszont, hogy az Ádámmal gyakorolt hatása általában csak érzelmi jellegű - s így Lucifer érvelésével nem tud szembeállni.

A vezér és a nép közti távolság a Mózesben a legnagyobb, de az áthidalhatatlannak tűnő mélységek ellenére itt, és egyedül itt feloldódik az ellentét. Elemzés^memben megkísértem bizonyítani, hogy a Tragédia pesszimizmus-optimizmus vitájához hasonlóan ezt a megoldást sem lehet egyértelműen pozitívnak tekinteni: a biztató befejezés egy reményteljes politikai helyzet szülötte, hazafias buzdítás, de a tömeg és a nagy ember "egymásra találása" egyedül a vezér, Mózes érdeme. Az ellentét tehát megoldódik, de ugyanakkor a tömeg szerepének negatív megítélése megmarad, sőt megmerevedik - bár ezen enyhít az az indok, hogy a tömeg értéktelenségének a szolgaság az oka. Végsősoron a három dráma kiegészíti egymást: a Csákban az átmenet a fontos, a Tragédia komplexségében áll a többi fölött, míg a Mózesben az ellentét legélesebb megjelenését és megoldását figyelhetjük meg.

Irodalom

/a jegyzetekben felsoroltak nélkül/

1. Arany János: Madách bevezetése a Kisfaludy Társaságba, Arany János összes prózai művei, 1938
2. Szász Károly: Az Ember Tragédiájáról, Győr, 1889
3. Gyulay Pál: Madách művének az "Ember tragédiája"-nak fejtegetése, /egyetemi előadása/, Budapest 1878
4. Négyessy László: Madách Imre, A Pallas Nagy Lexikona, Bp. 1895. XI.
5. Morvay Győző: Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához, Nagybánya, 1897
6. Madách Imre: Az ember tragédiája, Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát, Budapest 1900
7. Bodor Aladár: Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája, Budapest, 1905
8. Gedő Simon: Madách Imre mint lírikus, Bp. 1910
9. Kardeván Károly: Eötvös és Madách, Bp. 1914
10. Madách Imre munkái - Bevezető: Voinovich Géza, Budapest 1928
11. Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája, Franklin, Bp. 1914
12. A Nyugat 1923. évi Madách száma /Karinthy Frigyes, Kuncz Aladár, Schöpflin Aladár, Laczkó Géza, Babits Mihály, Füst Milán cikkei/
13. Prohászka Ottokár: "Az ember tragédiája" s a pesszimizmus, Katolikus Szemle, 1923
14. Váradi Béla: Madách Imre és "Az ember tragédiája, Katolikus Szemle, 1923
15. Waldmann Ernő: Madách Mózes, Bp. 1927

16. Ravasz László: Madách "pesszimizmusa", Protestáns Szemle, 1924
17. Harsányi Zsolt: Ember küzdj!, Singer és Wolfner, Budapest 1932
18. Madách Imre: Az ember tragédiája - Előszó: Hankiss János, Bp. 1932
19. Riedl Frigyes: Madách, Bp. 1933, "Magyar irodalmi ritkaságok", 26. sz.
20. Balogh Károly: Madách, az ember és a költő, Budapest 1934
21. Kardeván Károly: Az ember tragédiájának magyarázata, Bp. 1935, "Magyar Írók"
22. Barta János: Madách Imre, Bp. 1942, "Magyar Írók"
23. Madách Imre: Az ember tragédiája - Előszó: Babits Mihály, Athenaeum, Bp. 1948
24. Waldapfel József: Madách Imre - Hozzászólások: Bolgár Elek, Valkó Iván Péter, stb.; MTA Nyelv és Irodalomtud. Oszt. Közl. 1952
25. Tordai Zádor: Jegyzetek "Az ember tragédiájáról", Korunk 1957. 8. sz.
26. Waldapfel József: Gorkij és Madách, Akadémiai Kiadó, Bp. 1958
27. Madách Imre: Az ember tragédiája - Bevezető: Waldapfel József, Szépirod. Könyvkiadó, Bp. 1954
28. Révay József: Madách Imre "Az ember tragédiája", Társadalmi Szemle, 1958
29. Sőtér István: Eötvös József, Akadémiai Kiadó, Budapest 1953
30. Sőtér István: Nemzet és haladás, Akadémiai Kiadó, Budapest 1963
31. Sőtér István: Madách és a koreszmék, Kritika, 1964. nov.
32. Madách Imre válogatott művei - Bevezető: Sőtér

- István, Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1958.,
"Magyar Klasszikusok"
33. Hermann István: Madách: Az ember Tragédiája,
Irodalomtörténet, 1952
34. Krizsán László: Madách és a levéltári forrás-
anyag, Levéltári Közlemények,
1964
35. Keresztury Dezső: Madách Mózes Drámája, Kortárs,
1966. 2. szám
36. Horváth Károly: Madách a világirodalomban, Nagy-
világ, 1964, 11. sz.
37. Bóka László: Madách időszerűsége, Magyar Tudo-
mány, 1964, 12. sz.
38. Sándor Iván: Madách és a Mózes, Kortárs, 1964
39. Sándor Iván: A "Mózes" ébresztése, Kortárs, 1966
40. Vajda György Mihály: Két magyar klasszikus vidéki
színpadon, Kritika 1966. 4.
41. Szerb Antal magyar irodalomtörténete, Szépirodal-
mi Könyvkiadó, Bp. 1972
42. Kántor Lajos: Száz éves harc "Az ember tragédi-
ájá"-ért, Akadémiai Kiadó, Bp. 1966

Köszönetet mondok a József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Intézete minden munkatár-
sának és külön dr. Horváth Károly tanszékvezető
docensnek, hogy dolgozatom elkészítéséhez minden
segítséget megadtak.

